

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt in februari, juni en oktober.

Hoofredactie
Zonneke Matthée
Schokkerwerf 1
2317 DM Leiden
Tel. 071-5215873

Redactie
Marije Groos
Vilan van de Loo
Zonneke Matthée
Trees Moll

Lidmaatschap/abbonement
Contributie 1996:
f 35,00 per jaar (studentlid, ovr. collegekaartnummer)
f 50,00 per jaar (lid)
Leden ontvangen het VVG-blad automatisch en hebben stemrecht in de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.
Abonnee f 27,50
Instellingen f 35,00
Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden.
U kunt lid of abonnee worden door te bellen: 071-215873, of een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, p/a IIAV, Obioplein 4, 1094 RB Amsterdam. U ontvangt dan een acceptgiro. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

Inleverdata kopij:

15 april, 1 augustus en 15 december
Auteurs worden verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie.
De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: 071-5215873

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis
Voorzitter
dr Maria Grever
Pater Brugmanstraat 19
6522 EG Nijmegen
Tel. wk. KUN 024-3615761 (fax 024-3612807)

Secretaris
drs Josian Strous
Struisenburgdwaarsstraat 144
3063 BV Rotterdam
Tel. 010-4028232, wk. R'damse Deelraad 010-2868247

Penningmeester
Evelien Rijsbosch
2e Oosterparkstraat 176-c
1092 BT Amsterdam
Tel. 020-6658577, wk. IIAV 020-6650820

drs Karen den Dekker
Schieweg 38B
3039 BC Rotterdam
Tel. 010-4662762, wk. NWO 070-3440689

drs Maggy Groenewald-Froger
Raphaëlleplein 11
1077 PV Amsterdam
Tel. 020-6790498, wk. Het Spectrum 030-2650717

Dutch representative IFRWH
dr Berteke Waaldijk
Hofstedeweg 46
1111 SH Diemen
Tel. wk. UU 030-2536151

Correspondentieadres VVG
p/a IIAV
Obioplein 4
1094 RB Amsterdam
Tel. 020-6651318 (fax 020-6655812)

De VVG is telefonisch bereikbaar onder nummer 071-215873

Correspondentieadres:
Vereniging voor Vrouwengeschiedenis
p/a IIAV
Obioplein 4
1094 RB Amsterdam

ISSN 1382-3914

Lay-out: E. van Dusseldorp

Druk: Zet & Print, Naarden

Geschiedenisonderwijs en zorg

Natuurlijk maak ik me óók druk over de jeugdzorg en over de vraag wie voor wie moet zorgen en hoe dat allemaal geregeld en betaald moet worden. Zorgende vaders en zorgende moeders. Over wie mij de trap op helpt als ik vijfenzestig of invalide ben. Zorgen over feministen die nog steeds het mannelijke alfabet gebruiken als ze een woord moeten spellen. En natuurlijk ben ik blij dat het vak verzorging in de basisvorming ingevoerd is. Alleen zou het slimmer zijn geweest hiermee te beginnen in het basisonderwijs.

Maar momenteel maak ik me meer zorgen over het toekomstige geschiedenisonderwijs in Nederland en daarmee nog grotere zorgen over het vrouwengeschiedenisonderwijs.

Het is wel prachtig dat sekse als categorie in de nieuwe geschiedenisprogramma's van de Tweede Fase zo duidelijk is geïntegreerd, maar helaas is geschiedenis in de plannen van de staatssecretaris (Tineke Netelenbos) geen verplicht vak voor alle leerlingen. Het is zorgwekkend dat leerlingen die de bèta-profielen volgen, niet in staat worden gesteld zich enig historisch besef toe te eigenen en aldus enig inzicht te krijgen in de sekseverhoudingen in het verleden. Als mensen kennis hebben van het verleden maakt dat hen weerbaarder en het voorkomt dat men in stereotiepen denkt. Kennis en inzicht van de sekseverhoudingen in het verleden biedt immers aan alle leerlingen (m/v) een rijker en gevarieerder beeld van mannen en vrouwen in verleden en heden. Dit besef is kenmerkend nog niet tot de staatssecretaris zelf doorgedrongen.

Er lopen nog steeds veel ongeletterden op het gebied van vrouwen- en gendergeschiedenis op alle scholen rond. Nascholing gebeurt mondjesmaat en is niet verplicht. Bijscholing???... en docenten moeten zich al op zoveel terreinen bijscholen. Daar zal dus weinig van terecht komen. Zo glijden we weer terug naar af!

En als vrouwen niet genoemd worden, verliezen ze hun bestaansrecht. Het is belangrijk dat vrouwen historisch zichtbaar zijn. Dat is een van de redenen dat ik voorstander ben van een alfabet met **HISTORISCHE VROUWENNAMEN**. Gemakkelijk zelf in te voeren zonder toestemming van Den Haag. Maar die namen van vrouwen moeten dan wel gebruikt worden. Voor de hand liggen bijvoorbeeld: Aletta Jacobs, Betje Wolff, Catharina van Tusschenbroek, Joke Smit etc. Hier ligt een taak voor alle leden van de VVG.

Zonneke Matthée

NWO-PRIJS

- Heldinnenbrieven
Olga van Marion 3

SUDAN

- Vrouwen in Sudan
vechten om erkenning
Ella de Voogd 6

PROMOVEREN

- Religieuze vrouwen:
de fascinatie voor
een verborgen wereld
José Eijt 10

INTERVIEW

- Francisca de Haan &
Maria Grever
Trees Moll 12

JUBILEUM

- 125 jaar Tesselschade-
Arbeid Adelt
Vilan van de Loo 15

SCRIPTIE

- Vrouwelijke
studentenverenigingen
en een studentenleven
voor vrouwen
Lizzy Jongma 18

REPORTAGE

- Sekse en oorlog
Dineke Stam 21

RECENSIE

- Een museum voor
de dames
Vilan van de Loo 23
Vijfduizend jaar op
het nachtkastje
Vilan van de Loo 24
Katholieke zorg voor
zwakzinnigen/krankzinnigen
Vilan van de Loo 24

VERS VAN DE PERS

- Boeken in 't kort 25

HISTORICA-SERVICE 26

VVG nieuws--berichten... 27

NETWERK 28

Strijden voor heldinnenbrieven: een wedstrijd tussen onderzoekers

Olga van Marion

In het televisieprogramma *Het logisch vermogen* van 11 oktober j.l. streden één vrouwelijke en vier mannelijke onderzoekers om een NWO-prijs van vijftigduizend gulden. Zij kregen ieder drie minuten de tijd om hun onderzoek zo goed mogelijk voor het voetlicht te brengen. De een zette nauwkeurig uiteen hoeveel geld hij nodig had, de ander beloofde praktische resultaten. De Leidse neerlandica Olga van Marion hield een vlammend betoog, repte met geen woord over geld en ging er met de buit vandoor.

De wedstrijd tussen de NWO-onderzoekers verlevendigde het twee uur durende live-programma over de financiering van wetenschap, een gezamenlijk project van de omroepen van het derde net. Nova-eindredactrice Hella Lieftink stelde daarin vragen aan de orde als: welk soort onderzoek moet NWO financieren, mag het bedrijfsleven participeren, wat is zuivere wetenschap, welk onderzoek is van nut voor de samenleving? Voor de competitie had programmamaker Connie Engelberts vier bèta- en een alphawetenschapper geselecteerd. Een van de twee vrouwen, een Leidse methodologe, zegde af; zij werd vervangen door een geoloog. Taalvorming in de hersenen, enzymen, heldinnenbrieven, gasvorming van fruit en de structuur van de aardkorst vormden de concurrerende onderwerpen.

Wie het als enige alpha moet opnemen tegen vier bèta's in een programma over **nuttig onderzoek**, heeft zich vier keer zo goed voor te bereiden. Het is niet gemakkelijk te beargumenteren dat er voor de bestudering van zeventiende-eeuwse teksten vijftigduizend gulden nodig is. Ook de praktische toepassing van historische letterkunde ligt niet voor het oprapen. De kernwoorden werden **Europa en de Nederlandse cultuur en geschiedenis**. Twee dagen had ik nodig om voor het onderzoek naar de Nederlandse heldinnenbrieven met aandacht een wervend betoog te schrijven van precies twee minuten en vijftig seconden (tien seconden speling), met het oog op een algemeen publiek. De tekst leerde ik volledig uit het hoofd. Bij een bevriende docent aan de TU Delft, Jaap de Jong, kon ik daags van te voren oefenen met behulp van video. Na aankomst in de geïmproviseerde studio in Noordwijk, vol ruimtevaartobjecten en namaakraketten, begonnen de tegenstanders aan de opstelling van hun apparaten; voor de heldinnenbrieven volstonden een stapel zeventiende-eeuwse boeken voor de sfeer en twee grote fotokopieën. Tijd voor repeteren was er niet.

een uniek stukje van onze eigen cultuur...

"Maar bovenal vormen de heldinnenbrieven een uniek stukje van onze eigen cultuur en onze eigen geschiedenis." Aldus luidde de laatste zin van mijn betoog, een stelling die met een gerust hart kan worden verdedigd. Het belang van de klassieke dichter Ovidius voor ons denken over en uitbeelden van het algemeen menselijke thema van de liefde is bij velen bekend. Alle eeuwen door heeft vooral zijn *Metamorphosen* de Europese kunsten in hoge mate beïnvloed. Weinigen weten dat Ovidius ook op een aangrenzend gebied zijn enorme verbeeldingskracht heeft gebruikt: hij nam de retorische oefening van het inleven in het karakter van een ander en het houden van een betoog uit diens naam en boog deze om tot **betogende liefdesbrieven**. De afzenders waren **mythologische figuren als Penelope, Dido en Ariadne**.¹ Deze zogeheten **heldinnenbrieven** hebben in heel Europa, in de Middeleeuwen en de Vroegmoderne tijd, ja tot in de negentiende eeuw, model gestaan voor honderden dichters. Zij schreven antwoordbrieven, maar liever nog Ovidius-imiterende heldinnenbrieven, in het Latijn of in de landstaal. Nederlanders dichtten uit naam van verschillende mythologische vrouwen of van bekende historische personages zoals oud-testamentische figuren en voorbeeldige christenen. Maar wie bij voorkeur de rol van heldinnen kregen toebedeeld, waren vrouwen uit de Nederlandse en Engelse vorstenhuizen.

... en van onze eigen geschiedenis

Welke vrouwenlevens inspireerden de Nederlandse dichters? De database met alle tot nu toe gevonden heldinnenbrieven geeft hiervan een goed overzicht.² Catharina van Aragon, de eerste vrouw van Hendrik VIII, opent de rij. Nog tijdens haar leven, in het begin van de dertiger jaren van de zestiende eeuw, dicht de Italiaan Francesco Molza uit haar naam een brief aan haar echtgenoot. Deze wordt beantwoord door de invloedrijke Nederlandse humanist Janus Secundus.³ In dit

antwoord geeft Hendrik als reden op waarom hij Catharina heeft verlaten:

Ik lag naast u in innige omarming
en ik verkwikte mijn vermoeide lichaam met een kalme slaap,
toen de schim van mijn broer plotseling bleek en wel voor
mijn ogen stond.
Hij legde zijn hand op mij en zei: "Dit geluk behoort aan
mij." (v.46-49)
Toen [...] loste zijn schim op in de ijle wind:
door hem werd mij dit huwelijksbed verboden. (v. 61-62)

Het genre van de heldinnenbrief komt echter pas tot ontwikkeling in het begin van de zeventiende eeuw. Aan de jonge Leidse universiteit fingeren Janus Douza de Oude en Hugo de Groot de correspondentie tussen Jacoba van Beieren en haar oom Jan van Beieren. De stof leent zich natuurlijk niet voor liefdesbrieven tussen beide personages; de toon is veeleer koel:

Ik, gravin Jacoba van Beieren, groet de heer van Dordrecht,
hoewel toch deze stad, herinner ik me, eens in mijn bezit
is geweest. (v.3-4)⁴

Hugo de Groot schetst het beeld van een niet-begrijpende Jan van Beieren, die een vrouw als bestuurder beslist geen goed idee vindt:

Waarom ga je niet achter je spinnewiel zitten? (v.58)⁵

De bekendste heldinnenbrief is door Caspar Barlaeus in de mond gelegd van Amalia van Solms, op het moment dat de prinses van Oranje ook in werkelijkheid bekommerd was om het welzijn van haar echtgenoot Frederik Hendrik: zijn beleg van het nog in Spaanse handen zijnde 's-Hertogenbosch in de zomer van 1629 was kostbaar en vol risico's. De nadruk wordt in de brief gelegd op de gevaren waaraan Frederik Hendrik is blootgesteld:

Hoezeer vrees ik,
Prins, dat Laodamia
mij haar lotgevallen
voorhoudt, terwijl u
als echtgenoot sterft.
Hoezeer zou Spanje
dit wensen, hoezeer
zou het hele rijk van
Philips verheugd zijn
en hoezeer zou het,
groot geworden,
lachen om onze
rampen.
Ik ben niet verliefd
geworden op een
Nassau, opdat hij er
spoedig niet meer
zou zijn, of opdat ik
getrouwd en wel zou
omkomen in een
weduwenbed.
Ik heb mijn hoop
gevestigd op dit
huwelijk om echtge-
note van mijn echtge-
noot te zijn. (v.125-
131)⁶

In de diverse antwoordbrieven bijveren dichters zich om Frederik Hendrik als een dapper veldheer voor te stellen, die geen greintje van zijn dapperheid zal prijsgeven ten behoeve van zijn echtgenote:

Laet af te seer een vrouw' te wesen
En' hard, soo langh dit harde wapen
De gespe weyg'ren sal te gapen. (v.26-28)
Ghy kost met Frederijck niet trouwen
Of moet oock zijn een Krijghs-mans Vrouwe;
Soo langh' hy met sijn Oorloghs-helden
Het Staten-leger voert te velde; (v.77-80)⁷

Hoe de historische personen zelf oordeelden over de heldinnenbrieven die op hun naam stonden, is (nog) niet bekend. Van de Amalia-brief is een Nederlandse versie gemaakt; de auteur laat de publikatie voorafgaan door een briefje aan de echte prinses:

Me-Vrou, leest desen Brief, op uwen naem geschreven,
Op uwen naem gedicht, en in het licht gegeven,
Van een, die doen de Prins hem voor den Bos begaf,
Bekommert was met u, en vreesde voor zijn graf. (v.1-4)
Leest hoe beswaert het sy te trouwen aen Soldaten,
Aen Princen die haer lijf voor 't Landt soo willen laten;
En die om Oorlogs eer staegh woelen in het veldt.
Ghy weet selfs hoe een Vrou dan is om 't hert ghestelt.
(v.17-20)⁸

Doel van het onderzoek

In de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn de literaire lijnen uitgezet waarlangs men tot in de negentiende eeuw verdergaat. Vanaf 1690 spelen in de heldinnenbrieven beroemde vrouwen uit de Romeinse geschiedenis een rol en na een decennia-lange stilte domineren wederom de vorstinnen uit de Engelse en Nederlandse geschiedenis. De belangstelling is verschoven van de eerste naar de tweede vrouw van Hendrik VIII, Anna Boleyn. Naast haar treden Jane Grey en Mary Tudor op. Vaderlandse heldinnen worden echt populair vanaf het midden van de achttiende eeuw. Naast Louise de Coligny figuren Maria van Reigersbergen, Agnes van der Sluis en Magdalena Moons. Aan de laatste wordt toegedicht dat zij tijdens het Beleg van Leiden invloed kon uitoefenen op de Spaanse bevelhebber Valdez (in sommige brieven haar minnaar, in andere slechts een bewonderaar). Vrouwelijke auteurs van heldinnenbrieven verschenen pas vanaf 1761 ten tonele: Lucretia Wilhelmi-

Het logisch vermogen in twee minuten en vijftig seconden

In Europa deed zich omstreeks de zeventiende eeuw een merkwaardig verschijnsel voor op het gebied van de literatuur dat al wel is bestudeerd in andere Europese landen, maar nog niet in Nederland. En dat terwijl de Nederlandse auteurs op dit gebied een belangrijke rol hebben gespeeld.

Stelt u zich eens voor: in een groot landelijk dagblad verschijnt een vertrouwelijke liefdesbrief van een beroemde vrouw, een keizerin of koningin, een prinses of een staatsvrouw, in dit voorbeeld Amalia van Solms, prinses van Oranje. Iedereen kan lezen hoe zo'n vrouw daarin haar partner smeekt om bij haar te komen. Hij moet terugkeren van zijn verre reis, of zijn nieuwe minnares in de steek laten. Zo'n 'heldinnenbrief' heeft een mooie, retorische opbouw. De vrouw vraagt: "Hadden we dan geen verrukkelijk liefdesleven? Mis je de kinderen niet? Als je niet snel terugkeert, zal ik sterven."

Het merkwaardige is dat zo'n heldinnenbrief in werkelijkheid niet werd geschreven door die vrouw, maar door een man - een dichter die zich in haar karakter inleefde.

In Nederland is dit enkele honderden keren gebeurd, in het Nederlands en in het Latijn. Het werd een echte mode om op die heldinnenbrieven ook weer een antwoord te schrijven vanuit het gezichtspunt van de man. Bekende dichters als P.C. Hooft en Joost van den Vondel lieten zich voor hun teksten inspireren door de klassieke dichter Ovidius.

Wie goed naar de Nederlandse brieven kijkt, ontdekt dat ze bol staan van de religieuze, maatschappelijke, of politieke overtuigingen. Zo laat Vondel zijn heldinnen een brief schrijven vlak voordat ze gemarteld worden vanwege het christelijke geloof. De beul komt eraan - en de heilige Katharina van Alexandrië ziet nog kans uit te leggen waarom ze volhardt in haar geloof en kiest voor de marteldood. In heldinnenbrieven kan ook aan de orde komen wat een vrouw kan of mag doen als haar echtgenoot haar verwaarloost. Of wat de man van de eerder genoemde Amalia van Solms, Frederik Hendrik, moet doen als hij een te kostbaar en risicovol beleg voert rond 's-Hertogenbosch. Moet hij doorgaan of terugkeren naar Den Haag?

Kortom, heldinnenbrieven zijn een witte vlek op de kaart van de Nederlandse letterkunde en ze staan in nauw verband met de Europese letterkunde. Nederland kan niet achterblijven met de bestudering van dit genre. Maar bovenal vormen de heldinnenbrieven een uniek stukje van onze eigen cultuur en onze eigen geschiedenis.

SANCTA CATHARINA.

S. KATHARINE:

KATHARINE, uit Koninglijcken Stamme, en vroege, in alle vrye kunsten en wetenschappen, uitgeleert, zende t' Alexandrije, in Egypte, op het Huidensche feest, de t' zamenvloeiende menigten, aen de valsche Godden offeren, op 't gebodt van Keizer Maxent; tradt den Vorst onder oogen, en weigerde zijn bevel te volgen: waarom hy haer verzekerde, en strydt leverde door vyfigh redenaers, de spitsvondighsten uit het gehele Ryck; die, tegens de wysheit deser Kruisbelânne niet op mogende, haren godsdienst toe, en in 's Vorsten ongemade vielen. d'Overwinter, na vele schoone beloften, zuredeelyck mishandelte, stichte zulx de Keizerin, den Veltheer Porphier, en zijn hofsoldaten, dat deze oock in de zelve belijdenisse overstapten. Men siele dan, om d'onverzetbare Maecht, een moort gevaert van wielen toe, met zagen en zwaarden omringt, 't welck d'Engel wende ten bederue der bloedn'sigen. De Vorst.

Vorst, van zijn gemalin hier over bestraf, onthoofde haer, met zijn eige hant. Het zelve lot viel den Veltheere en zyne krijghskoppent te beurt, en nabem Katharine; wiens lichaam d'Engelen, onder den bergh Sina, begroeven.

KATHARINE aen PORPHIER,

den Veltheer:

NU volg de Keizerin, met uw tweehondert koppen, En kniel op haer tapyt, besprengelt met droppen Van 't keizerlijke hooft, manhaftige Porphier. De vyftrigh redenaers, geloutert door het vier, Verbeiden u, in 't licht der opperfte vertrecken. Al is de ziel noch niet van eige en-errefvlecken Gewasschen, op de vont, dat moet u niet verslaen. Uw martelwilligh bloet verstrekt u een Jordaen; Waer in het Syrisch hooft wel zevenwerf gesteken Liet dryven 's lichaems smet en eeuwige erfgebreken; Noch zuiverder zult ghy, gekerfent in uw bloet, Den allerzuiversten der menichen treên te moet; De wil, in bloet geverft, wort voor de daer genomen. Godt bint den martelaer aen vonten noch aen stroomen: Hy oogt op 't martelbloet, getuigh van 's martlers wil. Ter noot staen kerckgebaer en waterbaden stil. Dees goude hantveft is de martelzielen eigen, En harten, die geraekt naer den magneetsteen neigen, Den zeilsteen, die u zwaert en zoo veel yzers treckt, Naer zoo een krachtige as, waarheen zich alles streckt: Wat hemelsch is van aert, en rust, te geenestonden, Voor dat het zijn begin en oirsprong heb gevonden: Terwyl al 't aerfch geslacht zich jammerlijck vergift, Eur, vast aen d'ydelleit, het heilzaamste oogmerck mist;

G 3

Gelijck

na van Merken, Sara Maria van der Wilp, Elizabeth Wolff-Bekker en Katharina Wilhelmina Schweickhardt ('Vrouwe Bilderdijk'). Zij kiezen voor heldinnen als Jacoba van Beieren (met een beroep op de vroeg-zeventiende-eeuwse brieven uit haar naam), Louise de Coligny, Charlotte van Bourbon, Maria de Medici en Jane Grey. Of vrouwelijke auteurs zich 'anders' inleven in het karakter van hun personages of hun inzichten anders weergeven dan mannen, is nog niet onderzocht.

Mijn promotieonderzoek richt zich voornamelijk op de opkomst van het genre in de eerste helft van de zeventiende eeuw, omdat daar de fundamentele zijn gelegd, niet alleen voor de historische, maar ook voor de mythologische en de religieuze heldinnenbrieven. Welke technieken gebruikten de dichters - rederijkers, humanisten, grondleggers van poëzie in de landstaal - om de Ovidiaanse brieven te transformeren naar Nederlandse aard en zeden? Welke dichters imiteerden elkaars brieven en welke kennis levert dit op voor de literatuurgeschiedenis? Welke rol spelen historische inzichten, en politieke en religieuze drijfveren?

... in nauw verband met de Europese letterkunde

De Nederlandse teksten staan niet op zichzelf. Verschillende auteurs geven in hun voorwoorden aan dat zij zich door bijvoorbeeld Italiaanse of Engelse heldinnenbrieven hebben laten inspireren. Op dit gebied komt het prijzengeld zeer goed van pas; dat maakt het gemakkelijker buitenlandse onderzoekers en bibliotheken in mijn onderzoek te betrekken.

Olga van Marion is als wetenschappelijk onderzoeksmedewerker in dienst van NWO en werkzaam aan de vakgroep Nederlands van de Universiteit Leiden.

1. *Epistulae heroidum*, nieuwste Nederlandse vertaling: *Legendarische vrouwen*, Ambo-Klassiek, 1994.
2. Deze database is onlangs in verkorte vorm op Internet gepubliceerd via de homepage van de Vakgroep Nederlands van de RUL, vergezeld van een vriendelijk verzoek 'nieuwe' brieven aan de auteur te melden.
3. 'Epistola ludicra, velut Henrici Octavi Angliae Regis nomine conscripta, qua respondetur illi, quae Reginae Catharinae nomine edita circum ferebatur'. In: Janus Secundus, Opera. Utrecht, 1541, S3r - S4v. Werkvertaling.
4. 'Epistola Iacobae Bavarae ad Iohannem patruum'. In: Hugo de Groot, *Poemata*. Leiden, 1617, 180-190. Werkvertaling.
5. 'Responsum Iohannis Bavari ad Iacobam'. In: idem, 172-178. Werkvertaling.
6. Vertaald uit: 'Epistola Ameliae ad Fredericum Henricum, maritum, audacius sub ipsius Silvae-Ducis moenibus militantem'. In: Caspar Barlaeus, *Sylvae-Ducis obsidio*. Leiden, 1629, 49-55.
7. Jacob Westerbaen, *Antwoordt van mijn Heere den Prince van Orangien; op den brief van Me-vrouwe de Princesse*. 's-Gravenhage, 1630.
8. Petrus Scriverius, *Send-brief ingestelt op de naam van Me-vrouwe de Princesse Amalia, als schrijvende aen haeren man Frederick Henrick, Prince van Orangien* [...]. Leiden, 1630.

Vrouwen vechten om erkenning

De ontwikkeling van de vrouwenbeweging in Sudan

Ella de Voogd

Dat Afrika ook een geschiedenis heeft, is nog steeds niet tot iedere historica doorgedrongen. Ook in *Historica* gaat de meeste aandacht uit naar 'de' westerse geschiedenis. Het wordt hoog tijd dat daar verandering in komt. Ella de Voogd, die ter plaatse onderzoek naar de Sudanese vrouwenbeweging heeft verricht, legt de vinger op een interessante relatie tussen democratisering en emancipatie in een land dat nog steeds worstelt met haar koloniale verleden.

Sinds het ontstaan van het onafhankelijkheidsdenken in Sudan hebben vrouwen zich georganiseerd. Godsdienst en politiek zijn in het grootste land van Afrika nauw met elkaar verweven en beide zijn van grote invloed geweest op de ontwikkeling van de vrouwenbeweging. Waar vrouwen zich in het openbaar mee bezig hielden, leek van de politiek afhankelijk. Vanaf het ontstaan van vrouwenorganisaties blijkt de afwisseling van de gerichtheid van vrouwen op politieke macht en liefdadigheid gelijke tred te houden met de afwisseling van democratie en dictatuur in dit land.

Het noorden van Sudan, waar de politieke machtsstrijd zich grotendeels afspeelt, is islamitisch. Tot in lengte van dagen behoren de meeste islamitische Sudanese tot de meer liberale stromingen, welke verwant zijn aan democratische politieke partijen. Tijdens de drie democratische periodes die Sudan tot nog toe heeft gekend, regeerden liberaal georiënteerde islamieten en waren vrouwen politiek actief. Tijdens de militaire regimes overheerste een extreem fundamentalistische ideologie, waarbij de rol van vrouwen werd beperkt tot het uitdragen en ondersteunen van de bestuurlijke maatregelen. Anno 1995 hebben vrouwen niet alleen hun politieke rechten verloren maar ook hun economische en sociale. Onder de huidige onderdrukkende omstandigheden proberen ze te redden wat er te redden valt. Zo noemen vrouwenorganisaties zichzelf "non-political" en houden zij zich bezig met politiek ongevoelige zaken als het oprichten van kindercrèches en het opzetten van kleine bedrijfjes. Vrouwen aan universiteiten bedrijven 'politiek neutrale' wetenschap en anderen opereren ondergronds.

Hoe dit allemaal zo is gekomen, vertelt dit artikel. Hierbij moet worden aangetekend dat de aandacht hoofdzakelijk op het noordelijke Sudan zal worden gericht.

Onafhankelijkheidsstreven

Bij het groeiend bewustzijn in koloniaal Sudan speelden vrouwen een belangrijke rol. De discussies over vrouwen-

rechten die in de tweede helft van de negentiende eeuw in de Arabische landen plaatsvonden, geven richting aan de geschiedenis van de Sudanese vrouwenbeweging, die ook zonder meer verbonden is met de geschiedenis van het land.

Na de val van de Islamic Mahdist State in 1898 werd Sudan een kolonie met een Egyptisch-Brits bestuur. Tijdens het onafhankelijkheidsstreven in de jaren twintig waren vrouwen nog niet betrokken in politieke acties; in de veertiger jaren kwam langzamerhand een nationale vrouwenbeweging tot leven, waarin verschillende groepen zich organiseerden. Vrouwen startten met gezelligheidsverenigingen, "social clubs" en "social service groups". Dit was vooral een stedelijke aangelegenheid. De clubs waren helaas geen lang leven beschoren. Na zes maanden werd de club in Wad Medani bijvoorbeeld al gesloten door de toenmalige regering, omdat deze club teveel werd geassocieerd met het Sudanese woord "Cloeb": een plaats waar bier en whisky gedronken wordt, en waar geen enkele man zijn vrouw naar toe wil sturen!

In 1946 werd de Women's League in Omdurman opgericht ter gelegenheid van de toelating van twee vrouwen tot de universiteit. De Women's League had tot doel het onderwijs voor vrouwen te stimuleren.

Pas nadat de Britten na de Tweede Wereldoorlog "right for Self-determination" beloofden, stak een meer politiek getinte vrouwenstrijd de kop op. Onder invloed van de in die tijd actieve politieke partijen en de wereldwijde vrouwenbeweging werd een Culturele Meisjesvereniging opgericht, die na twee jaar alweer werd opgeheven. En in 1949 werd de eerste vakbond opgericht, The Union of Sudanese Women Teachers. Een jaar later voegden de vrouwelijke verpleegkundigen zich bij hun mannelijke collega's in een vakbond voor verplegenden.

Eerste nationale vrouwenorganisatie

In 1952 werd de Union for Sudanese Women opgericht, die veel ondersteuning kreeg van allerlei maatschappelijke

groeperingen, maar niet van enkele religieuze groeperingen zoals de Moslim Brothers en de aanhangers van de orthodoxe Sunna. Deze eerste nationale vrouwenorganisatie in Sudan bestond uit een aantal vrouwen uit bekende stedelijke families. Deze vrouwen verzekerden zich van een stevige positie door de conservatieve elementen in de Sudanese maatschappij niet tegen zich in het harnas te jagen. Als eerste doel streefden zij realisatie van politieke rechten voor vrouwen na, zoals stemrecht en het recht te worden gekozen. In 1953 stuurden zij, nadat de "Self-determination treaty and self-rule" was uitgesproken door het Egyptisch-Brits bestuur, een memorandum naar het verkiezingscomité met het verzoek om vrouwen te laten stemmen. Uiteindelijk kregen slechts vrouwen met een middelbare-schooldiploma dat stemrecht.

Vlak voor de onafhankelijkheid laaide de oorlog in het zuiden weer op. Na de onafhankelijkheid zou het zuiden - zo was beloofd - een federaal bestuur krijgen. Toen het er naar uit ging zien dat de politieke partijen hun woord niet zouden gaan houden en het zuiden bang was gedwongen te worden zich tot de Islam te bekeren, begon het de oorlog. Ondanks die oorlog werd de gevreesde islamisering helaas werkelijkheid. Bij de eerste verkiezingen won de National Union Party en op 1 januari 1956 trad Ismaïel El Azhari aan als eerste premier.

Het werk van de Union for Sudanese Women, ook Women's Union geheten, kwam in 1956 tijdens de koloniale nadagen tot een hoogtepunt. De regering hanteerde de slogan "Liberation and not Self-determination". Een grondwet moest nog worden ontworpen; de Union slaagde erin een van haar leden in het voorbereidend comité te krijgen. Er was persvrijheid en zo verscheen het tijdschrift *The Woman's Voice*, uitgegeven door de Women's Union. Het communistische Anti-Colonial Front steunde de vrouwenbeweging zonder meer.

Dankzij de verkregen democratie werden in alle grote steden vrouwenorganisaties opgericht, werden banden met internationale organisaties aangeknoopt en namen leden deel aan conferenties in binnen- en buitenland.

Politieke partijen in Sudan ten tijde van de eerste verkiezingen in 1955:

- het Anti-Colonial Front (ondergrondse Communistische Partij)
- de Muslim Brotherhood, in het begin alleen een religieuze groepering, later politiek actief in het National Islamic Front)
- de Umma Party, die bestond uit aanhangers van de Mahdi, de Ansar beweging, een liberaal-democratische richting binnen de Islam
- de National Unionist Party, aanhangers van Sayed Ali El Merghani, de Khatmiya beweging, een andere democratische stroming onder de Soeffies

Toen in 1957 de Union een memorandum uitvaardigde met haar eisen voor politieke rechten voor vrouwen (het recht te kiezen en te worden gekozen, het recht op werk, op gelijke betaling en op bescherming van het gezin), waren de Moslim Brothers en de Umma Party tegen.

Ondergronds

Tijdens de eerste staatsgreep, in 1958, onder leiding van generaal Abboud, werden alle leiders van organisaties, vakbonden en politieke partijen in het gevang gezet, behalve die van de Women's Union. Deze werd een jaar later alsnog opgeheven door het militaire regime. Vanaf dat moment begon de Union de vrouwen op te zetten tegen de dictatuur. Zij deed dit uiteraard ondergronds en beperkte haar openbare activiteiten tot die op het vlak van de sociale hulpverle-

ning. Zij startte Housewife Cooperative Societies en een Traditional Collective Cooperation. Het tijdschrift *Woman's Voice* werd gebruikt om de regering te bekritisieren. De banden met internationale vrouwenbewegingen werden strikt geheim gehouden.

In 1963 poogde de minister van Sociale Zaken een nieuwe vrouwen-organisatie in het leven te roepen: The Organization of Sudanese Women's Union. Dit zou een liefdadigheidsinstelling moeten worden. Toen de minister de ex-leiders van de Women's Union vroeg mee te werken aan de vorming van een bestuur, trommelden de vrouwen elkaar op en eisten op de vergadering dat er een bestuursverkiezing werd gehouden. Na de verkiezing bleek dat acht van de tien zetels naar de Union gingen. De officials dropen af en hebben nooit meer iets van zich laten horen.

In die tijd ging het al sociaal en economisch zo slecht met Sudan dat velen, waaronder ook georganiseerde vrouwen, de straat op gingen. Er waren stakingen en er werd een nationaal front opgericht, The Organizations Front, waar The Women's Union in deelnam. Na zes jaar militair regime werd wederom een machtsovername bewerkstelligd en de tweede democratie kreeg een kans.

Eieren voor hun geld

De terugkeer naar de democratie leverde vrouwen volledige politieke rechten. Zo kregen Sudanese vrouwen in 1965 het stemrecht en het recht te worden gekozen. In dit jaar werd de voorzitter van de Women's Union genomineerd voor de Graduates-zetel in het parlement als een onafhankelijke kandidaat. Fatma Ahmed Ibrahim was het eerste en enige vrouwelijke parlementslid van de 170 leden tellende volksvertegenwoordiging. Nieuwe vrouwenverenigingen werden opgericht.

Jammergenoege was deze democratische periode geen lang leven gegund. In 1969 werd de macht in handen genomen door kolonel Jaafar Mohammed Numeiri, die uitdrukkelijk werd gesteund door de communisten. De Women's Union steunde dit militaire regime. In ruil voor deze steun willigde Numeiri alle wensen van de vrouwen in: leden werden betrokken in comités die het regime moesten ondersteunen en namen zitting in allerlei besturen en raden. Door dit succes nam het aantal afdelingen van vrouwenverenigingen enorm toe. De Communistische Partij en de Vrouwenbeweging waren nog altijd sterk aan elkaar verbonden. Toen de verhoudingen tussen de Communistische Partij en Numeiri verkoelden, hetgeen een breuk in de partij tot gevolg had, ontstond in de Women's Union ook een splitsing onder de leiders. De top kwam nu openlijk in het geweer tegen Numeiri. De president ontbond in 1971 de Women's Union met de uitnodiging aan andere vrouwen om onder zijn voorwaarden opnieuw te beginnen. De Women's Union zou voor veertien jaar, tot de derde democratische periode, ondergronds gaan. Sommige leden kozen eieren voor hun geld, wat hen heden ten dage door hun politieke vriendinnen nog zeer kwalijk wordt genomen. "Echter", zegt vooral Nafisa Ahmed El Amin, "we hadden anders nooit bereikt, wat we nu hebben bereikt". Deze leden richtten de Sudan Socialist Union of Women op (het "Socialist" werd er later afgehaald) en stonden openlijk achter de revolutie van Numeiri. Nafisa Ahmed El Amin werd tot voorzitter gekozen.

In 1973 realiseerde de vereniging met de algemene arbeidswet gelijke betaling voor vrouwen en in 1975 kregen vrouwen recht op andere sociale voorzieningen, zoals pensioen, twee maanden zwangerschapsverlof, een uur per dag zoogverlof en de mogelijkheid tot vier jaar verzorgingsverlof zonder loon. In afdelingen van politieke partijen werden plaatsen voor vrouwen gereserveerd, waardoor zij toegang kregen tot besluitvormingsorganen. De periode van de alfabetiserings-

en naaiklassen was even verleden tijd.

In 1978 realiseerde de Sudan Union for Women volledige politieke rechten voor alle vrouwen, ongeacht religie, onderwijsniveau of sociale status. In hetzelfde jaar werd door de tweede regering van Numeiri 25 procent van de parlementszetels (Peoples' Council) gereserveerd voor vrouwen; een uniek besluit, dat helaas niet resulteerde in een actievere deelname van vrouwen aan de Sudanese politiek.

Langzamerhand veranderde de politieke context waarin vrouwen moesten opereren. Nadat een herverkiezing in 1983 hem aan de macht hield, voerde Numeiri de Shariah-wetgeving in. Vanaf dat jaar werd het gebruik van alcohol verboden en waren vrouwen verplicht het lichaam te bedekken (hijab). De militairen beperkten de vrouwen in hun bewegingsvrijheid door de uitvoering van een groot aantal resoluties terwijl ze wel bijstand van hen bleven verlangen. Vrouwen wankelden tussen ondersteuning en oppositie. Afwijkende meningen werden niet langer getolereerd door het regime. Het volk kwam in opstand.

Coalitieregering

Toen Numeiri in 1985 in het buitenland verbleef, werd zijn Transitional Military Council, onder goedkeuring van het volk, overgenomen door een militaire Transitionele Raad, die binnen een jaar verkiezingen organiseerde. Vrouwen participeerden in de politieke strijd die toen volgde. De Umma Party won de verkiezingen, gevolgd door de Democratic United Party en als derde de National Islamic Front (NIF). Een coalitieregering werd gevormd met Sadig El Mahdi als premier en de derde democratische periode begon.

Voor het eerst werd een vrouw minister van Sociale Zaken: Rashida Abdel Kareem, lid van de Umma Party. In deze periode waren er veertig politieke partijen en ongeveer zestien vrouwenorganisaties actief. De beide vrouwen van de premier, twee nichten - de een van moeders, de ander van vaders kant -, waren actief in het publieke leven, de ene in het liefdadigheidswerk en de andere op het politieke vlak.

Het was een zeer moeilijke regeringsperiode. De oorlog in het zuiden was hevig, er waren hongersnoden in het westen en het zuiden en veel vluchtelingen kwamen naar Khartoum en het nabijgelegen Omdurman. Binnen drie jaar werden verschillende regeringen gevormd, de oorlog in het zuiden breidde zich uit en de economische situatie verslechterde. Het enige voordeel van de democratie was dat men kon zeggen wat men wilde.

National Salvation Revolution

In 1989 kwam de partij van El Merghani naar het parlement met een vredesovereenkomst met John Garang, de rebellenleider uit het zuiden. Alle partijen ondersteunden dit voorstel, behalve de NIF. Deze pleegde op 30 juni 1989 een staatsgreep en de twintig officieren en 212 soldaten onder leiding van generaal Omer Ahmed El Bashir slaagden erin de regering omver te werpen. De National Salvation Revolution werd uitgeroepen en een nieuwe periode van onderdrukking ving aan. Dit regime vaardigde een aantal resoluties uit waaronder een die betrekking had op vrouwen: "The role of women in national salvation". De resolutie bevatte doelen betreffende:

- de participatie van vrouwen in het maatschappelijk leven
- de verbreding van de deelname van vrouwen in de volks-

De drie democratische periodes in Sudan:

- 1956-1958, onder leiding van Azhari (National Union Party)
- 1964-1969, onder leiding van Sadig El Mahdi (Umma Party)
- 1986-1989, onder leiding van Sadig El Mahdi (Umma Party)

- comités
- het debat over vrouwenproblemen gerelateerd aan hun levensopdracht
- een voorstel voor de structuur van vrouwenorganisaties.

General Union of Sudanese Women

In 1990 werd een conferentie georganiseerd, "Women's Role in the National Salvation", waar 1.600 genodigden aanwezig waren, afkomstig van alle regio's, inclusief de drie zuidelijke regio's, die in oorlog waren. Het conferentieprogramma bevatte sociale, politieke, culturele, economische en juridische onderwerpen. Tijdens deze conferentie werd een nieuwe organisatie opgericht onder de naam General Union of Sudanese Women. De leden van het Islamic Front domineerden de besluitvormingsprocessen en bezetten het leiderschap van de Union. De doelstellingen van deze organisatie waren vooral gericht op de wetenschappelijke benadering van vrouwenproblemen, het handhaven van de familiestructuur, de opvoeding van kinderen met het oog op religieuze en nationale waarden, het gemakkelijker maken van het trouwen opdat de gezinsstructuur en het welzijn van moeder en kind verzekerd zouden zijn, het bestrijden van analfabetisme, drankmisbruik en andere misdrijven.

Natuurlijk ondersteunt deze organisatie het huidige regime. Zo kozen ze tijdens de Golfoorlog partij voor Irak en zonden zelfs voedsel voor Iraki-vrouwen. Ze organiseerden een demonstratie ter ondersteuning van Bosnische vrouwen en namen deel aan een processie om de recentelijke moord in de Ansar Sunna-moskee in Omdurman te veroordelen.

Momenteel worden 26 zetels in het parlement (de Transitional National Council) ingenomen door vrouwen. Allen zijn benoemd door het staatshoofd en behoren tot de NIF-aanhang. De politieke tegenhangsters werken ondergronds. Zij hebben 56 afdelingen verspreid over Sudan en veel contacten met het buitenland. Regelmatig komen ze bij elkaar en verspreiden vlugschriften.

De Women's General Union bereidde zich voor om aan de VN vrouwenconferentie in Peking deel te nemen en schreef

daarvoor een paper dat door de VN werd teruggestuurd met het verzoek om aanvullende informatie, vooral over geweld tegen vrouwen, een onderwerp dat door de regering nog steeds niet wordt onderkend.

Vierde democratie?

De drie democratische regeringen en de beginperiode van Numeiri's regime hebben een positieve invloed op de vrouwenbeweging gehad. Sudanese vrouwen participeerden in die perioden politiek actief en waren in de meeste regeringsinstituten vertegenwoordigd. Een bloeiende vrouwenbeweging blijkt democratie nodig te hebben om haar doelen te verwezenlijken. De huidige instabiele situatie in Sudan met afwisselende opstanden, epidemieën en wisselingen van ministers doet vermoeden dat een vierde democratie in aantocht is. Laten we hopen dat onze waarnemingen juist zijn.

Ella de Voogd werkte van 1992 tot 1995 in Sudan als onderwijsdeskundige aan de Ahfad University for Women in Omdurman.

Referenties:

Haga Kashif Badri, *Political Participation of women: The case of Sudan*, paper presented on the WID conference Washington DC December, 1993.

Nafisa Ahmed El Amin, *The Democratic advance and women's movement in the Sudan*, unpublished paper, Omdurman, 1994.

P.M.Holt and M.W.Daly, *A history of the Sudan*, London, 1989.

African Centre for Women of the United Nations Economic Commission for Africa (UNECA), A Roll Call of Africa's Distinguished Daughters, 1994.

Ahfad University for Women, Documentation Unit for Women Studies, Sudanese Pioneer Women, Women in Development Series, Omdurman, 1993.

Jan van Doggenaar, *Sudan een land van tegenstellingen*, Kampen, 1992.

Religieuze vrouwen: de fascinatie voor een verborgen wereld

José Eijt

"Kies een onderwerp waar je je betrokken bij voelt, probeer je eigen weg te blijven volgen en ga vooral door. De weg naar je promotie mag soms onafzienbaar lijken en er zullen altijd hobbels zijn, maar als de Grote Dag er eindelijk is, wordt het duidelijk waar je het allemaal voor gedaan hebt. Het is een bijzondere ervaring na jaren van eenzame arbeid plotseling in het middelpunt van de academische belangstelling te staan. Bij die gelegenheid kun je eindelijk laten zien waar je voor staat", aldus José Eijt. Hieronder volgt het betoog dat zij vooraf liet gaan aan de verdediging van haar proefschrift.

Geachte aanwezigen,

Fascinatie voor de verborgen wereld van vrouwen die wij zusters noemen; daar is mijn proefschrift uit voortgekomen. Die fascinatie dateert uit mijn kindertijd. Op de kleuterschool kwam ik voor het eerst met zusters in aanraking. De meisjesschool die ik bezocht, grensde aan het zusterklooster. Soms mocht ik er voor een boodschap naar toe. Dat was spannend: aan de poort kon je een glimp van de naar boenwas ruikende, glimmende gang opvangen. Met een beetje geluk mocht je even in de spreekkamer maar verder kwam je nooit. Op de kweekschool leerde ik zusters kennen als vakvrouwen. Dat maakte me nieuwsgierig naar de personen die onder de verhuulende kloosterkleding geborgen gingen. Aan het einde van mijn kweekschooltijd kwamen zij schoorvoetend als vrouw tevoorschijn: hun lange, zwarte kloosterkleding werd vervangen door een blauwe japon, de gesloten kap maakte plaats voor een sluier die het kapsel onthulde. Wij, meisjesschoollingen, vonden dat maar wat spannend.

Tijdens mijn doctoraalstudie geschiedenis raakte ik opnieuw geïnteresseerd in de verborgen wereld van deze religieuze vrouwen. Inmiddels was mij duidelijk geworden dat ook hun verleden verhuuld en verborgen was, zowel binnen de geschiedenis van het Nederlands katholicisme als binnen vrouwen-geschiedenis. Gestimuleerd door mijn promotores Mathieu Spiertz en Annelies van Heijst, besloot ik onderzoek te doen naar de geschiedenis van de Bossche zusters van de Choorstraat en de Maastrichtse zusters Onder de Bogen. De zusters van deze congregaties beoefenden aanvankelijk dezelfde liefdewerken, te weten onderwijs, verpleging en verzorging. Bovendien werden de eerste Maastrichtse zusters door Bossche zusters in het kloosterleven ingewijd. De Bossche congregatie werd later vooral bekend als onderwijscongregatie, terwijl de Maastrichtse congregatie zich als verpleegcongregatie profileerde.

Beeldvorming

'Weest gaarne vergeten, veracht en voor niets geteld': tot in de jaren vijftig van deze eeuw was dit een geveleugeld gezegde bij de zusters van de Choorstraat. Bedoeld om de zusters nederigheid bij te brengen, lijkt het erop dat dit gezegde eveneens van toepassing is op de plaats die vrouwelijke religieuzen in de geschiedschrijving over het Nederlands katholicisme tot voor kort kregen toebedeeld. Daar wilde ik verandering in brengen. Enerzijds door leven en werken van zusters zichtbaar te maken, anderzijds door het gangbare beeld van zusters als volgzaam, zichzelf opofferende hulptroepen van de clerus te nuanceren. Ik vroeg mij af: welk aandeel hadden vrouwen in de ontstaansgeschiedenis van congregaties, welke initiatieven ontplooiden zij en welke betekenis vulden congregaties voor de betrokken vrouwen? Binnen vrouwen-geschiedenis was het aanvankelijk gebruikelijk religie vooral te zien als onderdrukkend voor vrouwen. In die optiek werden vrouwen afgeschilderd als slachtoffers. En dat wilde er bij mij niet in, omdat ik uit ervaring wist dat religie in het leven van vrouwen veel meer heeft betekend dan dat. Tegelijkertijd wilde ik voorkomen dat het lijdzame slachtofferbeeld eenvoudigweg werd omgekeerd in het beeld van zusters als zichzelf ontplooiende, autonome vrouwen. Hoe zusters zich schikten naar hun kerkelijke en maatschappelijke omgeving en tegelijkertijd zochten naar manieren om dit juist niet of op eigen termen te doen: daar ging het om. De vragen die centraal stonden, betroffen dus de historische zichtbaarheid van zusters, de historische beeldvorming en de betekenis van het leven in een actieve congregatie voor de zusters zelf.

Pendelbeweging

Als er iets opvalt in mijn onderzoek, dan is het de voortdurende pendelbeweging tussen zelf vorm geven aan idealen en levensdoelen, aan geloofsidealen en verlangens en de inper-

king en beperking daarvan door inkadering in een patriarchaal-kerkelijk systeem. In de eerste fase, vanaf het ontstaan tot 1850, blijkt duidelijk dat er voor vrouwen een actief aandeel was weggelegd bij de oprichting van de congregaties en bij de ontwikkeling van liefdadige werkzaamheden. Deze fase wordt gekenmerkt door een grote mate van bewegingsvrijheid voor de betrokken groep vrouwen. Kenmerkend is verder het enthousiasme, de inzet en de vindingrijkheid waarmee deze vrouwen in samenwerking met priesters vormgaven aan hun eigen idealen en verlangens. In de werkzaamheden die de congregaties op zich namen, konden vrouwen, gesteund door gelijkgezinden, zich dienstbaar maken buiten de grenzen van het huiselijke domein.

Een tweede fase in de ontwikkeling van beide zustercongregaties loopt van 1850 tot rond de eeuwwisseling. In deze periode zochten beide vrouwengemeenschappen naar erkenning van de kerkelijke overheden voor hun bestaanswijze. Tengevolge daarvan kwam er allerlei regelgeving tot stand waarin zusters nauwelijks een aandeel hadden. Zusters voegden zich ernaar omdat zij goede religieuzen wilden zijn. Het innerlijke gebedsleven en de verhouding van de individuele zuster tot God was evenwel nooit geheel in regels te vatten. Hier bleef ruimte voor persoonlijke invulling. Ruimte voor eigen initiatief was er ook op het terrein van de werkzaamheden die de congregaties op zich namen. Veel nieuwe afdelingen werden opgericht en met voortvarendheid werden de werkzaamheden in onderwijs en verpleging uitgebreid. De mogelijkheden die de zustercongregaties op het gebied van werk, vorming en scholing konden bieden, kwamen in deze periode sterker naar voren.

De derde fase in de ontwikkeling van beide zustercongregaties, vanaf de eeuwwisseling tot rond 1940, staat in het teken van institutionalisering, uniformering en verdere verfijning van de regelgeving. De marges voor invulling van het religieuze leven naar eigen inzicht werden zeer klein. Het innerlijke geloofsleven kon daaraan echter nog steeds ontsnappen. In deze periode dijdten de werkzaamheden enorm uit en werden zelfs nieuwe werkterreinen betreden, onder meer buiten Nederland. Daar lagen voor de zuster mogelijkheden voor eigen inbreng en initiatief. In deze derde fase vereisten de werkzaamheden professionalisering en specialisering. Steeds meer zusters werden opgeleid voor het onderwijs en de verpleging en/of specialiseerden zich in een bepaalde soort verpleegkundige zorg of onderwijs. De mogelijkheden tot ontwikkeling van eigen talenten, van kennis en kunde namen daardoor toe.

Interne kweekschoolleerlingen bij de zusters van de Choorstraat, 1913. Van deze groep traden vijf meisjes bij de congregatie in. (foto bezit auteur)

Alternatief

De aantrekkingskracht van het leven in een zustercongregatie lag voor de betrokkenen in alle fasen zeker ook in het gegeven dat dit leven een veilig en geaccepteerd alternatief bood voor het maatschappelijk verwachtingspatroon van huwelijk

en gezin. Vergeleken met de mogelijkheden en beperkingen van vrouwen in de burgerlijke samenleving en in het katholieke milieu boden de congregaties, rekening houdend met het milieu van herkomst van de zusters, in alle perioden echter kansen en mogelijkheden die de meesten van hen buiten het klooster niet zouden hebben gehad. Zeker in katholieke kring waren meisjesonderwijs en verpleging, afhankelijk van tijd en plaats, grotendeels het exclusieve terrein van vrouwelijke religieuzen, terwijl missionering voor katholieke lekvrouwen vrijwel onmogelijk was. Bovendien genoten de zusters maatschappelijk aanzien vanwege hun werkzaamheden, terwijl hun levensstaat in kerkelijk opzicht hoger aangeschreven stond dan die van vrouwen buiten het klooster. Daartegenover stond evenwel een strak gereguleerd systeem van kloosterlijke gebruiken en praktijken.

Zoals uit de titel van mijn proefschrift naar voren komt, maakten bruidschap, geestelijk moederschap en zusterschap deel uit van de religieuze vrouwelijkheid van zusters. Welk aspect domineerde, was sterk afhankelijk van karakter, leeftijd, positie en emotionaliteit. De gender-identiteit van een zuster lag niet eenduidig vast. In het bruidschap lag voor iedere zuster een mogelijkheid om zichzelf als uniek subject te ervaren. De relatie met Christus en de verhouding tot God onttrokken zich wat vormgeving betreft weliswaar niet aan regelgeving, inhoudelijk kon iedere zuster in deze relaties gestalte geven aan haar behoeften en verlangens. In haar werkzaamheden had een zuster weliswaar met voorschriften en beperkingen te maken, maar in het zorgende karakter waarin het geestelijk moederschap werd ervaren, lagen voor veel zusters kansen om eigen, religieus geïnspireerde idealen te verwezenlijken. Het zusterschap bood vervolgens kansen op steun van een gelijkgezinde leefgemeenschap.

Vrouwen en priesters

Komen we tot slot terug op de historische beeldvorming. Zusters waren geen slaafse hulptroepen van de clerus, maar zij waren evenmin autonome, zichzelf ontplooiende vrouwen. Er was eerder sprake van samenwerking met het kerkelijk kader dan van mannelijk-clericale dominantie, zeker in de eerste fase. Het ging om een belangenconvergentie waarbij vrouwen en priesters elkaar nodig hadden. Zij vonden en verstonden elkaar in de religieuze taal waarin die belangen werden verwoord. Dát zij elkaar verstonden, had te maken met het feit dat zij dezelfde mentale wereld deelden. Ook daarna deden zich situaties voor waarin zusters en priesters elkaar nodig hadden om oplossingen te vinden voor de sociale noden die zij signaleerden. In dergelijke situaties kon de ongelijkwaardige machtsverhouding tussen zuster en priester tijdelijk relatief gelijkwaardig worden. Het verschil in macht werd evenwel door geen van beide partijen openlijk ter discussie gesteld. De verhouding tussen zusters en clerus was dubbelzinnig. Zusters betwistten de autoriteit van priesters niet of nauwelijks, al hadden zij soms wel kritiek op hun functioneren als rector of reitrapater. Zusters schikten zich meestal naar de kerkelijke regelgeving en anders legden zij zich er uiteindelijk wel bij neer. Zij leefden in een kloosterlijk cultuur waarin de eigen stem door allerlei regelgeving aan het einde van de negentiende eeuw vrijwel tot zwijgen werd gebracht, maar de werkzaamheden, het innerlijke geloofsleven en de persoonlijke band met God boden ruimte om de eigen stem te laten klinken.

José Eijt is historica en 19 oktober j.l. aan de Katholieke Universiteit Nijmegen gepromoveerd.

José Eijt, *Religieuze vrouwen: bruid, moeder, zuster. Geschiedenis van twee Nederlandse zustercongregaties, 1820-1940*. Verloren, Hilversum, 1995. f 59,-

Francisca de Haan, scheidend voorzitter van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis:

"De VVG is de afgelopen jaren duidelijk professioneler geworden"

Francisca de Haan was van maart 1992 tot oktober 1995 voorzitter van de VVG. Zij is als post-doctoraal onderzoeker in dienst van NWO en in die hoedanigheid voor vier jaar werkzaam bij de vakgroep Vrouwenstudies van de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden. In 1992 verscheen haar proefschrift *Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940*.

"Ik kijk met plezier terug op het voorzitterschap. Het was een leuke tijd. Er werd goed gewerkt binnen het bestuur. De taken waren, met name vanaf '93, goed verdeeld. Daarom heb ik het voorzitterschap niet als zwaar ervaren.

Ik wilde destijds voorzitter worden om de belangstelling voor en de beoefening van vrouwengeschiedenis in Nederland te bevorderen. De VVG heeft een taak hierin. Ik vond wel dat de VVG moest veranderen, zij moest professioneler worden. Ik ben er tevreden over dat dat is gelukt. De vereniging heeft het studentenimago van zich af geschud. Er is nu een duidelijke organisatie, er is een duidelijke organisatiestructuur en we hebben zaken als eigen briefpapier die belangrijk zijn voor het gezicht naar buiten.

Als je me vraagt wat het bestuur de afgelopen jaren heeft bereikt, kan ik behalve de professionelere bedrijfsvoering nog een aantal andere punten noemen. Het populariseren van vrouwengeschiedenis verloopt goed via het uitgeven van steeds weer nieuwe Tipjes*. Verder is de VVG regelmatig naar buiten getreden via wetenschappelijke symposia. Ik heb me ervoor ingezet dat er in ieder geval één keer in de twee jaar een dergelijk symposium gehouden wordt. Zo is er nu ook op dit gebied continuïteit gekomen. Er is een duidelijke vraag naar dit soort symposia. Een groot probleem is alleen om de heren vakhistorici te bewegen onze symposia te bezoeken. Ik vind het heel belangrijk dat de VVG goede contacten onderhoudt met historici die werkzaam zijn aan de universiteiten. Het probleem is niet dat de professionele beoefenaars van vrouwengeschiedenis een lage status hebben - de proefschriften op het gebied van vrouwengeschiedenis zijn in het algemeen goed ontvangen - maar vrouwengeschiedenis is nog steeds niet vanzelfsprekend. Dát doel is nog niet bereikt. Kijk bijvoorbeeld naar het *Historisch Nieuwsblad* van afgelopen november. In het overzicht van instituten, verenigingen en netwerken die samen historisch Nederland vormen, wordt de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis niet genoemd, hoe-

Sinds oktober 1995 kent de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis een nieuwe voorzitter. Maria Grever volgde Francisca de Haan op, voor wie het na ruim drie jaar tijd was om het voorzitterschap over te dragen. Om de VVG-leden kennis te

wel ze ons wel kennen. We moeten ons kennelijk voortdurend profileren en aan onze contacten werken. Ik vind het dan ook heel belangrijk dat de voorzitter van de VVG een wetenschapper is. De beoefenaars van vrouwengeschiedenis hebben aan de universiteiten nog duidelijk te weinig macht. Maar ik ben niet pessimistisch. Ik ben sinds kort redacteur van het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*. Men heeft mij hiervoor gevraagd en dat is een goed teken. Ik denk dat deze tendens zich zal voortzetten. Het is alleen een langzaam proces. Beseft wel dat de professionele feministische historici een klein clubje vormen. Ook om die reden zal het proces langzaam verlopen.

Francisca de Haan

Een ander punt vormen de internationale contacten die ik als Nederlandse vertegenwoordiger van de International Federation of Research on Women's History (IFRWH) heb kunnen versterken. Sinds twee jaar fungeert de Nederlandse afdeling van de IFRWH, het Dutch Committee for Women's History, als officiële VVG-commissie. Vóór die tijd was dat niet mogelijk omdat de VVG niet als een professionele organisatie beschouwd werd door de IFRWH. Zo zie je weer hoe belangrijk een professionele bedrijfsvoering en wetenschappelijke uitstraling is.

Wat ik verwacht van de nieuwe voorzitter? Zij moet allereerst een duidelijke visie hebben op vrouwengeschiedenis in het algemeen en op de wijze waarop de beoefening van en belangstelling voor vrouwengeschiedenis bevorderd kan worden. Zij moet verder doorgaan met het organiseren van symposia en het uitgeven van Tipjes. Ook moet de voorzitter de contacten naar buiten toe onderhouden en indien mogelijk versterken via

het lidmaatschap van de IFRWH, de symposia en persoonlijke netwerken. Dit alles natuurlijk gekoppeld aan een bestuur dat onderling goed kan samenwerken.

Ik wil hier benadrukken dat het probleem waar de VVG momenteel mee kampt het gebrek aan betrokkenheid van professionele feministische vrouwenhistorici is. Wellicht komt dat doordat de VVG door hen nog steeds als een studentenclubje uit de jaren zeventig wordt gezien. Zij stellen zich ambigu op tegenover de VVG. Zij vinden het namelijk wel belangrijk dat de VVG er is, maar zij willen niet actief worden binnen de vereniging. Ik ben ervan overtuigd dat, als deze

Vervolg zie pagina 14

laten maken met de nieuwe voorzitter en om hen te laten weten hoe de scheidend voorzitter haar functie heeft ervaren, volgt hier een portret van beiden. De portretten zijn gebaseerd op gesprekken die Trees Moll met hen voerde.

Maria Grever volgde in oktober 1995 Francisca de Haan op als voorzitter van de VVG. Zij werkt aan de Katholieke Universiteit Nijmegen als universitair docent bij de vakgroep Geschiedenis en het Centrum voor Vrouwenstudies. Zij is tevens secretaris van het bestuur van het IIAV. In 1994 verscheen haar proefschrift *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis*, een cum laude promotie.

"Toen Francisca mij vroeg om haar per 1 maart op te volgen als voorzitter wilde ik eerst niet. Ik was net coördinator geworden van de Commissie Eindtermen Tweede Fase voor het geschiedeniscurriculum van de bovenbouw van havo en vwo. Dat was echt een grote opdracht. Maar het bleek moeilijk om een nieuwe voorzitter te vinden. Uiteindelijk heb ik ja gezegd onder de voorwaarde dat ik per 1 oktober kon beginnen, als het eindadvies over de eindtermen geschiedenis afgerond zou zijn. Voor de continuïteit is het belangrijk om academisch werkzame personen in het bestuur te hebben. De VVG wil immers vrouwengeschiedenis in onderwijs en onderzoek bevorderen. Als je aan een universiteit werkt, heb je sneller toegang tot allerlei academische netwerken.

Wat ik vind van de wijze waarop de VVG de laatste jaren actief is geweest? Onder Francisca is de VVG een professionele vereniging geworden, daar ben ik blij om. Het bestuur draait uitstekend. Aan de internationale contacten heeft zij hard gewerkt. Dankzij haar heeft de VVG een goede naam in het buitenland, misschien wel beter dan in Nederland. Francisca is nu lid van het bestuur van de International Federation of Research on Womens History (IFRWH). De VVG-publikatie *In haar verleden ingewijd. De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland* uit 1991 heeft indruk gemaakt bij de IFRWH. Een vrouwengeschiedenisvereniging met een eigen publikatie is internationaal ongekend.

Een sterk punt is natuurlijk ons verenigingsblad, *Historica*. Het is een mooi uithangbord van de VVG geworden. Ik zou de redactie graag uitgebreid willen zien met iemand die aan de universiteit werkzaam is, om nog sneller te kunnen inspelen op de ontwikkelingen in het vakgebied. Verder zijn de symposia succesvol verlopen. Maar de netwerken van de VVG in het historisch bedrijf zijn te zwak. Dat bleek weer eens uit het novembernummer van het *Historisch*

Maria Grever, de nieuwe voorzitter van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis:

"We moeten de professionele netwerken beter benutten"

Nieuwsblad waarin de Top Vijftig van de machtigste historici van Nederland werd gepubliceerd. Bij het overzicht van de historische infrastructuur ontbrak de VVG, overigens ook het IIAV. Er kwamen nauwelijks vrouwenhistoricae aan het woord. De leukste uitspraak in dat nummer vond ik van Ulla Jansz. Over de rol van twee historici in de media meldde ze: "Ik hoop van harte dat over vijf jaar jong talent de plaats van deze twee afgekloven types heeft ingenomen."

Het is van belang dat de VVG-leden meer betrokken raken bij de activiteiten van de vereniging. Opvallend is dat vrouwenhistoricae met vaste posities aan de universiteiten weinig actief zijn in de VVG. Misschien denken ze: we hebben de VVG niet nodig. Waarschijnlijker is dat ze nauwelijks tijd hebben.

We moeten voor hen ook iets te bieden hebben. Ik wil zo spoedig mogelijk een interne discussie over de vraag "Wat als de VVG niet meer bestaat? Wie zit op ons te wachten?" De VVG kan een inspirerend en stimulerend platform voor haar leden zijn; juist in deze moeilijke tijden van werkloosheid is een goed functionerend netwerk hard nodig. In denk ook dat er nog het een en ander te verbeteren valt aan de sfeer binnen vrouwengeschiedenis. In het verleden zijn discussies wel eens hard geweest. Het mag van mij allemaal wat ontspannender worden. Mijn eerste punt als voorzitter zal dan ook de versterking van de professionele vriendschapsrelaties in de VVG zijn. Ik ben ervan overtuigd dat vanuit een goede sfeer inhoudelijk betere en kritische discussies gevoerd kunnen worden.

Wat het populariseren van vrouwengeschiedenis betreft, daar wordt van oudsher in de VVG heel hard en met succes aan gewerkt. De reeks *Een tipje van de sluier*, die al sinds 1978

verschijnt, is voorbeeldig in dit opzicht. Dat geldt ook voor de contacten met de onderwijswereld. Het is niet toevallig dat ik ben gevraagd om coördinator te worden van de Commissie Eindtermen Tweede Fase. In de eindtermen zijn de inzichten van vrouwengeschiedenis op een heel natuurlijke wijze geïntegreerd.

Wat ik de komende jaren van plan ben? Allereerst de betrokkenheid van de leden bij het wel en wee van de vereniging groter maken. Op de tweede plaats de contacten onderling en de netwerken in het historisch bedrijf in het algemeen versterken, zodat we geen zeurbrieven meer hoeven te sturen. De

Vervolg zie pagina 14

Maria Grever
(foto: Ans Otsen)

Vervolg van het interview met Fransisca de Haan

historici actief betrokken raken bij de activiteiten van de vereniging, de VVG voor hen meer zou kunnen betekenen. De VVG kan het zich op haar beurt niet permitteren om zonder deze historici voort te bestaan omdat zij niet stevig genoeg in het zadel van de wetenschap zit. Kijk maar naar de grote onderzoeksprojecten: vrouwengeschiedenis is hierin niet opgenomen. Misschien heb ik tijdens mijn voorzitterschap niet genoeg geprobeerd om de professionele vrouwenhistorici bij de vereniging te betrekken. Het is aan de nieuwe voorzitter om hier hard aan te werken.

Terugkijkend op mijn voorzitterschap ben ik zeker niet ontvreden over wat er in mijn bestuursperiode bereikt is. Wat ik echter gemerkt heb, is dat vrouwengeschiedenis dan wel niet meer als marginaal beschouwd wordt, maar dat we er nog lang niet zijn. We moeten voortdurend 'op de barricaden' staan als VVG, maar ook als individuele professionele vrouwenhistorici."

Trees Moll

Tipje van de Sluier. Onlangs is in deze reeks het negende deel verschenen: Monique Stavenuiter, Karin Bijsterveld en Saskia Jansens, *Lange levens, stille getuigen. Oudere vrouwen in het verleden* (Zutphen: De Walburg Pers 1995). De reeks is een initiatief van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, voorheen Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis.

HISTORICA

Ja, ik word vvg-lid en ontvang automatisch HISTORICA met ingang van 1996

Contributie 1996*

A f. 35,00 (studentlid, ovv collegekaartnummer)

B f. 50,00

Naam

Adres

Postcode

Plaats

Stuur deze bon of een briefkaart naar: VVG, p/a IIAV, Obplein 4, 1094 RB Amsterdam, of bel naar redactie Historica, telefoon 071-5215873.

* Omcirkel wat van toepassing is

Vervolg van het interview met Maria Grever

VVG is te weinig vanzelfsprekend in beeld. We moeten de professionele netwerken beter benutten. Het werkt op den duur averechts om steeds een brief te schrijven in de trant van "Waarom hebben jullie de VVG (of vrouwengeschiedenis) niet genoemd?" Media en organisaties moeten naar de VVG toekomen en niet andersom. Ik ben iemand die contacten legt op een informele manier. Bijvoorbeeld op borrels, of gewoon door mensen uit andere gremia te vragen met ons samen te werken.

Heel concreet kan ik een aantal ontwikkelingen noemen die binnenkort gaan plaatsvinden of reeds gerealiseerd zijn. De VVG heeft sinds kort onderdak gekregen in het pand van het IIAV. Verder hebben we de Utrechtse universitair docent Berteke Waaldijk bereid gevonden om Francisca op te volgen als lid van de Dutch Committee for Women's History, de Nederlandse afdeling van de IFRWH. De komende Algemene Ledenvergadering op 30 maart belooft interessant te worden. Na de huishoudelijke vergadering kan iedereen kennismaken met de nieuwe directeur van het IIAV, Joke Blom. Daarna zal het een en ander verteld worden over de activiteiten rond de herdenking van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1998, waarbij ook de VVG een rol zal gaan spelen. Daarna geven Hans Blom, Selma Leydesdorff en Ruth Oldenzijl, die betrokken zijn bij de herdenking van de Tentoonstelling, een uitgebreide toelichting op hun plannen en visies. Ten slotte vindt op 8 juni het internationale VVG-symposium Religie en Sekse plaats. Dan wordt over dit onderwerp weer een prachtig deel van *Een tipje van de sluier* aangeboden.

Ik zie de toekomst voor de VVG optimistisch tegemoet. Binnenkort promoveren enkele vrouwenhistoricae en hoop ik op meer academische versterking binnen de vereniging. Ik heb het erg druk, maar omdat de samenwerking binnen het bestuur zo prettig verloopt, haal ik uit mijn voorzitterschap ook energie. Als je me echter vraagt waarmee ik het liefst bezig ben ... Tsja, mijn hart gaat uit naar onderzoek en schrijven, maar ik mag af en toe graag wat organiseren en lobbyen."

Trees Moll

Trees Moll is docent geschiedenis aan de lerarenopleiding van de Hogeschool Holland in Diemen en redactrice van Historica

SPECIALE ALV-AANBIEDING VOOR VVG-LEDEN

Ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de VVG in 1996 kunnen leden op de ALV het boek *'Lange levens, stille getuigen. Oudere vrouwen in het verleden'* (Walburg Pers, 1995) met korting kopen.

De normale winkelprijs bedraagt f 34,50. Op 30 maart is het negende Tipje te koop voor een prijs van f 27,-!

Let op, de voorraad is beperkt. WIE HET EERST KOMT, HET EERST LEEST!

Wie kan mij helpen aan informatie over schakende vrouwen in het verleden (tot 1900). Karen Knijff, H.v. Somerenstraat 30, 1862 DB Bergen NH, Tel. 072-589893

Toekomst door Traditie

125 jaar Tesselschade-Arbeid Adelt

Vilan van de Loo

Op 17 oktober 1996 is het 125 jaar geleden dat de Algemeen Nederlandse Vrouwenvereniging Tesselschade-Arbeid Adelt werd opgericht. De vereniging viert haar jubileum uitgebreid: gedurende de hele maand mei zal er op Paleis Het Loo een tentoonstelling over de vereniging zijn. In diezelfde maand verschijnt het jubileumboek *Toekomst door Traditie. 125 jaar Tesselschade-Arbeid Adelt*, geschreven door Vilan van de Loo. In *Historica* zal zij als voorproefje een tipje van de sluier oplichten.

Vandaag de dag is de Algemeen Nederlandse Vrouwenvereniging Tesselschade-Arbeid Adelt (TAA) een landelijke vereniging van ruim elfduizend leden. TAA stelt zich ten doel om de economische zelfstandigheid van individuele Nederlandse vrouwen te stimuleren, en daarvoor heeft ze twee middelen. Ten eerste verkoopt TAA in verschillende winkels (depots geheten) in haar afdelingen het handwerk van vrouwen, die zo iets bijverdienen. Het handwerk moet mooi zijn en liefst ook bijzonder van aard, want TAA wil oude handwerktechnieken bewaren. De handwerktak draait goed: in 1994 werd er bruto voor een miljoen gulden verkocht. Ten tweede schenkt TAA (op haar voorwaarden) uit het Betsy Perk Opleidingsfonds een financiële bijdrage aan vrouwen die een opleiding volgen waarmee ze brood op de plank kunnen brengen. Ieder jaar komen er meer aanvragen binnen dan er gehonoreerd kunnen worden; in 1994 verdeelde TAA ruim twee ton over 142 aanvragesters. TAA richt zich op handwerk en opleiding en dat doet ze al vanaf haar oprichting. Al zijn de omstandigheden van vrouwen tegenwoordig anders dan toen, toch houdt TAA vast aan deze traditie.

Arbeid Adelt

Aan het einde van de negentiende eeuw zat een vrouw uit de midden- en hogere klasse voornamelijk thuis. Zij speelde piano, zij handwerkte, zij maakte haar visites. Een enkelinge had een baan als gouvernante of gezelschapsdame, maar trad daardoor eigenlijk uit haar eigen kring. Als iets een 'beschaafde vrouw' namelijk kenmerkte, dan was het dat zij geen

betaalde arbeid verrichtte. Toch werden er hier en daar andere stemmen gehoord, die er op wezen dat adel verplichtte en wel tot deelname aan de maatschappij. Naarmate er meer families kwamen die onvoldoende middelen hadden om hun dochters en zusters te onderhouden, werd het mogelijk dat vrouwen wat mochten (bij)verdienen, maar liefst zonder dat anderen daarvan wisten. Betrekkingen die passend werden geacht, waren evenwel schaars en meestal slecht betaald.

De schrijfster Betsy Perk (1833-1906) zag een oplossing. Geïnspireerd door een lezing van mevrouw A.M.M. Storm-van der Chijs (1814-1895), besloot ze de Algemene Nederlandsche Vrouwenvereniging "Arbeid Adelt" op te richten, met als doel *de verbetering van het lot der onvermogenende vrouw uit den beschaafden stand door aanmoediging en bevordering van haar kunst- en arbeidszin*. De naam was tevens het motto. Ware adel dom lag immers niet alleen in het bezit van een titel, juist zinvolle en nuttige arbeid verhief de vrouw. Koningin

Sophie, echtgenote van de regerende vorst Willem III, toonde zich ingenomen met het doel van de vereniging en aanvaardde het beschermvrouwschap.

Arbeid Adelt zou zich in eerste instantie richten op de verkoop van handwerk. Om Nederland in één keer te laten zien wat dat voor handwerk was, om het te verkopen en om publiciteit te krijgen, besloot de vereniging tot het organiseren van een "Tentoonstellings-bazar van Vrouwelijke Nijverheid en Kunst", te houden in het Raadhuis in Delft op 2 december 1871; een waardige locatie en daarom uitermate geschikt voor deze allereerste verkoop-tentoonstelling van 'beschaafde' vrouwelijke arbeid. Wat bezoekersaantallen en het ver-

werven van naamsbekendheid betrof, werd de tentoonstelling een succes. Sommige recensies van het tentoongestelde handwerk waren evenwel niet onverdeeld gunstig.

Binnen Arbeid Adelt was inmiddels ernstige onenigheid ontstaan over de structuur en de werkzaamheden van de vereniging. Betsy Perk kreeg vanwege haar positie als 'directrice' het verwijt bijna almachtig te zijn. Bovendien leek het een aantal behoudende bestuurders bij nader inzien raadzamer om de nadruk te leggen op de verkoop van handwerken en minder op de ontwikkeling van kunstzin, zoals ook in de doelstelling stond. Verkoop van handwerk was 'passender' voor vrouwen, vooral als het plaatsvond zonder de naam van de handwerkster bekend te maken. Uiteraard waren Perk en haar sympathisanten zeer ongesteld over deze houding. Kunstzin moest net als handwerk in het verenigingswerk centraal staan en anonimiteit was beslist uit den boze, want daarmee zou de betekenis van 'Arbeid Adelt' een farce worden. Het compromis dat uiteindelijk gesloten werd, bleek maar van zeer tijdelijke duur te zijn. Er ontwikkelde zich een reeks meningsverschillen en conflicten die allengs persoonlijker en pijnlijker werd. Circulaires met verwijten en explicaties werden over en weer gezonden, er vormden zich partijen pro en contra Perk en uiteindelijk gebeurde het onvermijdelijke: een groot aantal bestuurders verliet Arbeid Adelt.

Tesselschade

Het hele bestuur van de afdeling Amsterdam trad af, maar niet zonder plannen. Op 8 april 1872 werd het eerste hoofdbestuur van de *Algemene Nederlandsche Vrouwenvereniging Tesselschade* gekozen:

De aanwezigen verklaren zich te vereenigen tot de vestiging eener Algemene Nederlandse Vrouwen-vereeniging onder den naam Tesselschade, ten doel hebbende het lot der onvermogende vrouw uit den beschaafden stand te verbeteren door aanmoediging van haren kunst- en arbeidszin.

Dames-werksters zouden bij Tesselschade anoniem hun werk kunnen laten verkopen, waarmee de bestuursleden van Tesselschade bevestigden dat werken voor geld in hun ogen nog altijd een schande was. Net als bij Arbeid Adelt kwamen bestuursleden daarentegen openlijk uit voor het eigen - onbetaalde - verenigingswerk. Juist het feit dat vrouwen uit respectabele, gevestigde families, zoals freule Jeltje de Bosch Kemper, hun werkkraft aan de vereniging gaven, zou voor het publiek een aanbeveling zijn. Enkele jaren na de oprichting verwierf ook Tesselschade een koninklijke beschermvrouwe in de persoon van de echtgenote van prins Hendrik, Maria van Pruisen.

Arbeid Adelt probeerde op de algemene ledenvergadering van 1872 de krachten weer te bundelen. Wat de meeste leden daarvoor inmiddels nodig achtten, gebeurde: de definitieve uitschakeling van Betsy Perk. Niet alleen kreeg ze tot haar frustratie de tamelijk inhoudsloze post van ere-presidente toebedeeld, ook werd haar belangrijkste verenigingsprincipe weggestemd. Voortaan zouden bij Arbeid Adelt, net als bij Tesselschade, de namen van de handwerksters voor het publiek onbekend blijven. Zo had op 31 januari 1872 'Arbeid Adelt' haar zinrijke betekenis verloren. In haar tijdschrift *Onze Roeping* schreef Perk daar bittere woorden over:

Het motto zelf getuigt, dat ik het gebouw van Arbeid Adelt ondanks zijne philanthropische strekking volstrekt op socialen grondslag wilde optrekken.

Helaas, hoe jammerlijk zag ik mij al spoedig teleurgesteld. De enkelen, die met mij alle ziekelijke philanthropie wenschten uit te sluiten, omdat deze de hechtste fundamenten doet rotten, zagen zich alras door de voorstandsters der philanthropie verdreven en de sociale Vereeniging Arbeid Adelt onttaardde

Betsy Perk (1833-1906)

in eene spanne tijds in eene philanthropische vereeniging, wier doel was moegewerkte vrouwen te ondersteunen, in stede van jonge, krachtige naturen te dwingen openlijk te roemen in haren arbeid en te woekeren met tijd en kracht. (...)

Arbeid Adelt eischt van hare leden roem te dragen op geregelde werkzaamheden en die werkzaamheden, waarin ook bestaande, te vervolmaken; door eigen arbeid anderen aan te sporen tot arbeiden overeenkomstig individueelen aanleg en kracht, onverschillig op welk gebied, opdat de lediggangster onder de vrouwen, -van welken rang en stand ook-, zich evenzeer over haar onnut leven schame als de ledigloper wordt genoemd onder de mannen...

Het precieze verschil tussen de *Algemene Nederlandsche Vrouwenvereniging Arbeid Adelt* en de *Algemene Nederlandsche Vrouwenvereniging Tesselschade* was voor pers en publiek moeilijk te begrijpen. Het doel van beide verenigingen was hetzelfde, de middelen waren vooralsnog identiek. Beide hadden voortdurend het beschermvrouwschap van een koningin of prinses van Oranje. Beide namen deel aan nationale en internationale tentoonstellingen en stelden handwerk en in toenemende mate opleiding centraal, altijd verbonden met persoonlijke begeleiding. De verwarring werd versterkt, toen beide verenigingen in de jaren negentig van de vorige eeuw kanttekeningen begonnen te plaatsen bij de noodzaak om handwerksters-namen geheim te houden, het aanvankelijk zo zwaar bevochten principe. Zonder dat de opvattingen hierover van Betsy Perk genoemd werden, liet Arbeid Adelt het aan de afdelingen over of ze de anonimiteit van de handwerksters wilden handhaven.

Tesselschade-Arbeid Adelt

Zowel Tesselschade als Arbeid Adelt zouden verschillende belangrijke initiatieven ontwikkelen op het gebied van handwerk, opleiding en betaalde arbeid. Hierbij bleven ze trouw aan hun doel om de economische zelfstandigheid van Nederlandse vrouwen te bevorderen. In het bestek van dit artikel kunnen helaas alleen de belangrijkste initiatieven kort

aan de orde komen.

Vanaf 1884 tot een aantal jaren na de Tweede Wereldoorlog beheerde Tesselschade 'Bemiddelings-Bureaux', die als voorloper van de twintigste- eeuwse Gewestelijke Arbeidsbureaus, vraag en aanbod bij elkaar trachtten te brengen. Onder het motto 'de juiste persoon op de juiste plaats' werden persoonlijke informatie ingewonnen, zowel over de betrekkingen als over de 'candidaten' voor die betrekkingen. Ingeschreven kandidaten kregen een individuele 'screening' door de directrice en persoonlijke begeleiding. Ook de 'Bureaux van Voorlichting' gaven gedurende die periode op eenzelfde manier maatwerk, te weten inlichtingen over onderwijs en opleidingen.

Waar nodig pasten Tesselschade en Arbeid Adelt zich aan de veranderende maatschappij aan of sloegen een andere weg in. Zo beheerde Tesselschade van 1898 tot 1946 onder verschillende namen (onder ander Hulp der Moeder) een geheel eigen opleiding tot kinderjuffrouw en had Arbeid Adelt afdeling Amsterdam van 1901 tot 1903 een lingerie-atelier waar meisjes opleiding kregen in de nuttige handwerken.

Ook al waren Tesselschade en Arbeid Adelt aanvankelijk vooruitstrevend geweest, rond 1900 leek die tijd voorbij. Mede dankzij de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid (1898) en het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid was het nog nauwelijks schande dat dames zelf geld verdienden. Beide verenigingen ontwikkelden een voorzichtige houding, waardoor bijvoorbeeld deelname aan de feministische strijd om het vrouwenkiesrecht uitgesloten was. Naarmate steeds meer vrouwen deelnamen aan de arbeidsmarkt, leken de verenigingen zich terug te trekken op hun eigen terrein.

Zowel de Eerste Wereldoorlog als de Tweede Wereldoorlog brachten Arbeid Adelt en Tesselschade harde klappen toe. In beide periodes verslechterde de situatie voor de verenigingen snel: textiele grondstoffen werden schaars en duur, de koopkracht in het land nam af en het ledenbestand verminderde waardoor de zo hard nodige contributie terugliep. Gedurende de Eerste Wereldoorlog kwam belangrijke hulp van de beschermvrouwe koningin Wilhelmina, die bij de verenigingen sokken en polsmoffen voor het leger liet breien. De bezetting gedurende de Tweede Wereldoorlog was een zwaardere beproeving. Arbeid Adelt en Tesselschade besloten zichzelf niet op te heffen, maar tijdens de bezetting het beste te geven dat ze in huis hadden, namelijk zorg, in de vorm van materiële en morele ondersteuning. Terwijl kleinere depots geen textielvergunning kregen, wisten de grote depots in Den Haag, Rotterdam en Amsterdam topomzetten te draaien. Handwerksters uit deze plaatsen hadden daardoor steeds inkomsten, wat net als in de begintijd der verenigingen bewees dat handwerk een belangrijke onderdeel van de bestaansmiddelen kon zijn.

Nadat de euforie over de bevrijding geluwd was, kwam de kater. Arbeid Adelt en Tesselschade voelden zich door de regering in hun werk gehinderd. Nog steeds was er textieldistributie en ernstige belemmering in de arbeidsbemiddeling. Dit bleek het moment bij uitstek om de krachten te bundelen: in 1953 werden de twee verenigingen weer één.

TAA

De opkomst van de verzorgingsstaat en de invoering van de studiefinanciering leken het bestaansrecht van TAA te ondermijnen. Iedere vrouw had en heeft, op papier althans, het recht op een eigen inkomen en, als zij binnen de regels der studiefinanciering valt, de mogelijkheid om een opleiding te

volgen. Was TAA nog wel nodig? Is zij dat nog? Het antwoord werd snel gevonden: ja. Waar een bijstandsuitkering aan een loket werd verstrekt, bood TAA behalve bijverdienste ook persoonlijke aandacht en, waar gewenst, zorg. Bovendien bleken nogal wat vrouwen door de mazen van het studiefinancieringstelsel te vallen, die vervolgens aanklopten bij particuliere fondsen als TAA's Betsy Perk Opleidingsfonds. Aangezien de studiefinanciering meer regels van uitsluiting dan toelating invoert, zal het beroep hierop alleen maar stijgen. Handwerksters die het beleg op hun brood verdienen met de verkoop van hun werk, zijn er nauwelijks meer. Wèl vrouwen die met plezier fraaie handwerken maken en er wat mee verdienen.

Anno 1995 is TAA een goedgeoliede organisatie die met hoofd en hart werkt; het zakelijke en het menselijke aspect zijn beide even sterk aanwezig. De noodzaak van de vereniging staat buiten kijf, gezien de cijfers betreffende het aantal handwerksters en verstrekte studiegelden. Wat TAA's werk in de toekomst ook zal zijn, zeker is dat TAA's én Betsy Perks belangrijkste principe daarin centraal zal staan: voor vrouwen, door vrouwen.

Vilan van de Loo is neerlandica en redactrice van Historica. Momenteel doet zij onderzoek naar Tesselschade-Arbeid Adelt.

Op 2 mei 1996 verschijnt het boek *Toekomst door traditie. 125 jaar Tesselschade-Arbeid Adelt*. Walburg Pers, ca 228 pagina's. f 49,50. De gelijknamige tentoonstelling is geopend gedurende de gehele maand mei 1996 in Museum Paleis Het Loo te Apeldoorn.

HISTORICA

Ja, ik neem/geef een jaarabonnement op HISTORICA*

A abonnee f 27,50 B instelling-abonnee f 35,-

Naam

Adres

Postcode

Plaats

Stuur de acceptgiro naar:

Naam

Adres

Postcode

Plaats

Stuur deze bon of een briefkaart naar: VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam, of bel naar redactie Historica, telefoon 071-5215873.

* Omcirkel wat van toepassing is

“Vergeet nooit dat wij meisjesstudenten bij elkaar horen”¹⁾

Vrouwelijke studentenverenigingen en een studentenleven voor vrouwen

Lizzy Jongma

In 1960, toen de Vereeniging voor Vrouwelijke Studenten te Leiden haar zestigste verjaardag vierde, verhaalde Nellie Cohen Stuart, een van de oprichtsters van deze vereniging, over haar studententijd aan het begin van deze eeuw: "De meeste meisjesstudenten van die dagen waren op H.B.S. en gym nog eenlingen geweest in klassen van louter jongens. [...] De weg tot studie en maatschappelijke werkzaamheid was voor ons gebaad, maar de poorten stonden nog niet voldoende open. De academie en de maatschappij moesten zich nog aan ons gewennen, en wij zelve moesten ook nog leren, onze 'apartheid' te overwinnen."²

Aan het eind van de negentiende eeuw nam het aantal vrouwelijke studenten aan de Nederlandse universiteiten snel toe. In die tijd werden verhitte discussies gevoerd over de vraag of het verstand van de vrouw geschikt was voor een universitaire studie. Er is inmiddels veel gezegd en geschreven over deze nationale debatten met betrekking tot de 'vrouwenstudie'.³

In dit artikel zal een beeld geschetst worden van de wijze waarop de studentes in deze periode trachtten de academie en de maatschappij aan zich te laten 'gewennen' en de 'apartheid' te overwinnen'.

Wijfesstudenten

Vrouwelijke studenten hadden verwacht dat, toen ze eenmaal waren toegelaten tot de universiteiten, ze volledig deel zouden kunnen nemen aan het academisch leven. Het verkrijgen van toegang bleek echter niet het einde van het verhaal⁴. Het was het begin van een lange weg naar integratie binnen de universitaire wereld.

Dat ze niet als geaccepteerd onderdeel van deze wereld werden beschouwd, blijkt uit spotdichten die de ronde deden, zoals de volgende uit Amsterdam:

De geleerden in vroeger jaren,
Zagen studenten nooit bij paren,
Totdat men voor een jaar of tien,
Ook wijfes van dat soort heeft gezien.
Nochtans, al behoort een wijfesstudent nog tot zeldzaamheên,
Bij ons aan't Athenaeum studeert er toch een.⁵

De geleerden in vroeger jaren,
Zagen studenten nooit bij paren,
Totdat men voor zoo wat een jaar of tien,
Ook wijfes van dat soort heeft gezien.
Nochtans, al behoort een wijfes-student nog tot de zeldzaamheên,
Bij professor Blok⁶ op't college zag ik er laatst toch een,
Zoodat is uitgemaakt door professoren,
Dat zij tot de orde der zoogdieren hooren.⁷

Volgens De Vrankrijker, de Nederlandse studentenwereldkenner, was dit "een uiting van naïeve goedmoedigheid; de meisjes werden alle uitstekend ontvangen, maar zij waren dan ook zelf verstandige vrouwen, die het aan anderen overlieten opzienbarende theorieën te verkondigen en genoeg namen met de plaats, die haar werd gelaten."⁸ Niets was minder waar: een jaar later, in 1898, diende een Groningse eerstejaarsstudente een verzoek in tot lidmaatschap bij het Gronings corps Vindicat⁹. Met 84 tegen 50 stemmen werd echter besloten dat vrouwen geen lid van het corps konden worden. De weg naar volledige deelname in de academische en de studentencultuur was hiermee geblokkeerd. Het Groningse besluit werd in andere universiteitssteden overgenomen.

Bestaansrecht

Na deze afwijzing besloten vrouwelijke studenten, die vaak al in kleine groepjes samenkwamen om naast hun studie een sociaal leven te hebben, eigen studentenverenigingen op te richten. Groningen had in de vorm van de Groningsche Vrouwelijke Studentenclub - later Magna Pete geheten - in 1898 de primeur¹⁰, maar al snel zouden de andere universiteitssteden volgen.

En in Leiden verscheen de volgende - nog meer kwetsende - verbastering in de *Almanak* van 1897:

Kroegjool op de Kattenkroeg
Spotprent op een club van vrouwelijke studenten
Naar een tekening in *Propria Cures*, jaargang XIII (1903) blz. 333

Door alle polemieken die verschenen over de 'vrouwenstudie' hadden de studentes een dubbele taak gekregen: naast het behalen van uitmuntende studieresultaten dienden zij hun vrouwelijkheid te bewijzen. "Wij meisjesstudenten waren dan ook in die eerste jaren diep doordrongen van het besef, dat wij het bestaansrecht van de studerende vrouw hadden waar te maken. Onze studie had, naast de intellectuele, een morele en culturele basis."¹¹ De verenigingen dienden als vertegenwoordigers van de vrouwelijke studenten hun bestaansrecht waar te maken. Dit betekende dat de verenigingen een gepaste middenweg moesten zoeken tussen studie en 'vro(uwe)lijkheid'. In de eerste jaren werden de verenigingen gevormd als studiedisputen en 'debating societies': dit betekende dat de leden lezingen hielden en stellingen verdedigden. De Vereeniging voor Vrouwelijke studenten te Leiden (V.V.S.L.) begon in 1900 als een leesgezelschap; de bedoeling was dat leden boeken kwamen lenen en bespreken. De nadruk werd echter teveel gelegd op de intellectuele ontwikkeling van de leden, die nu juist op zoek waren naar onderlinge gezelligheid. Boeken werden niet geleend en vergaderingen werden niet bezocht.

De leden van de verenigingen waren duidelijk doordrongen van het besef dat ze alleen als groep een plaats binnen de academische wereld zouden kunnen verwerven. De verenigingen begonnen de nadruk op 'gezelligheid' te leggen. Dit belang van 'gezelligheid', of van 'een volwaardig verenigingsleven' zoals het vaak genoemd werd, zou - na de lustra van de Utrechtse en Groningse verenigingen in 1904 - gestimuleerd zijn door de toenemende hoeveelheid vrouwen en de komst van 'een nieuw slag' studentes - de 'meisjesstudentjes' - dat na de eeuwwisseling ging studeren. Vreemd genoeg betekende het toenemend aantal studentes voor de verenigingen dat de contacten tussen de leden onderling minder vanzelfsprekend werden; de verenigingen introduceerden een aangepaste corpsstructuur. De contacten tussen de leden onderling werden steeds meer door de besturen geregeld. Daarnaast verwierven de verenigingen eigen clublokalen, die bepalend zijn geweest voor het 'gezellig club-leven'. Bosch heeft er al - terecht - op gewezen dat de koppeling tussen het groeiend aantal leden en de toenemende gezelligheid gemaakt werd om de vrouwelijkheid van

de georganiseerde studente te bewijzen. Het belang van 'gezelligheid' binnen het studentenleven van vrouwen mag niet onderschat worden. Zij stelt echter dat dit iets was dat vrouwelijke studenten in de openbare sfeer te 'veroveren' hadden.¹² Het lijkt mij aannemelijker dat vrouwelijke studenten de 'gezelligheid' niet moesten veroveren, maar het juist als wapen konden inzetten om een geaccepteerd onderdeel van de studentenwereld te worden. Het belangrijkste argument vóór de aanwezigheid van vrouwen aan de universiteiten was, dat vrouwen een verzachtende werking op dit kille wereldje hadden. De verenigingen speelden op dit idee in.

Meisjesmores

De corpsstructuur die werd geïntroduceerd, maakte dat er officiële besturen en commissies kwamen. Wetenschappelijke voordrachten werden 'verbannen' naar studieverenigingen, die een kwijnend bestaan leidden. De eigen clubkamer werd de centrale ontmoetingsplaats, waar thee en maaltijden genuttigd werden en waar het vooral gezellig was.¹³ Er werden mores gecreëerd - dit waren spelregels of gedragsregels waaraan leden zich dienden te houden - en tradities in het leven geroepen. Deze gedragsregels en tradities hadden als doel de eigenheid van vrouwelijke studenten te benadrukken. Zo was het in Delft een belangrijke gewoonte "dat je niet langs de societeit mocht lopen. Naar binnen kijken was al helemaal uit den boze, 'want dan zag je misschien wat'".¹⁴ Zo werd de herinnering levend gehouden, dat de eerste vrouwelijke studenten in Delft door het corps werden uitgejouwd.

Het belangrijkste ritueel, maar tevens meest problematische, was 'het novitiaat': de groentijd. Uit het archief van de V.V.S.L. blijkt dat de instelling van het novitiaat met veel discussies gepaard ging. Door de groei van het aantal leden vonden de vrouwen dat de vereniging de contacten tussen de eerstejaars onderling en met oudere leden verbeteren moesten. Er moest een formele kennismaking ingesteld worden. Maar de angst was groot dat de vereniging, door de instelling van een groentijd, op het corps zou gaan lijken. De ontgroeningen binnen het corps, als introductie in het mannenleven, gingen nogal eens gepaard met ongeregelde heden en het werd ongewenst geacht om op dergelijke wijze aandacht te trekken. Dus geen eis tot gehoorzaamheid, alleen een verplichte kennismaking: "alles even gezellig, alles ter veraangenaming van het

Spotprent op de toelating van vrouwelijke studenten in het Amsterdamsch Studenten Corps in 1903
Naar een tekening, in het bezit van Mevrouw H. Brouwer-Fromman te Amsterdam

Dies-fakkeltocht van het Rotterdamsch Studenten Corps op 7 November 1919 Naar een tekening in den almanak van het R.S.C. voor het jaar 1920

entree in de meisjesstudentenwereld'.¹⁵ Op dergelijke wijze werd het novitiat overal in den lande ingesteld.

Ondertussen vond in Amsterdam een opmerkelijke gebeurtenis plaats. De Amsterdamsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging (A.V.S.V.) en het Amsterdamsch StudentenCorps (A.S.C.) gingen in 1903 over tot een fusie. Hoewel de verenigingen in hun eigen panden bleven, werd een overkoepelend bestuur gesticht waarbinnen beide verenigingen gelijke inbreng hadden. Overigens leidde deze samenwerking tot veel conflicten tussen het A.S.C. - die door deze stap ook veel problemen met andere corpora kreeg - en de A.V.S.V.; van hechte samenwerking was nauwelijks sprake.

Deze 'intiemere' contacten met het corps zijn waarschijnlijk de oorzaak geweest van het afwijkende novitiat in Amsterdam: als enige werd hier niet op basis van gelijkheid, maar op gehoorzaamheid ontgroend. Maar "[groentijd]excessen zijn eigenlijk nooit in een meisjesvereniging voorgekomen. Wel zijn toch ook bij de meisjes na de oorlog meer voorzorgsmaatregelen genomen; de avondbezoeken moesten na 10 uur beëindigd worden [...]."¹⁶

Kroegjool

De vraag of de verenigingen slaagden in de doelstellingen, zoals het doorbreken van de geïsoleerde positie van studentes, het bestaansrecht van vrouwelijke studenten bewijzen en het veroveren van een geaccepteerde plaats voor vrouwelijke studenten binnen de academische wereld, is niet makkelijk te beantwoorden. Uit de enquêtes van Gillissen, de publikaties der verenigingen en de hoge organisatiecijfers blijkt dat het doorbreken van de eenzaamheid van vrouwelijke studenten geslaagd is. De inzet en saamhorigheid was groot. Tegenover dit positieve resultaat bleef echter de afwijzing van 'de academische wereld' staan. De verenigingen hadden geen of weinig inspraak in formele en informele academische structuren en vaak werden vrouwelijke studenten weinig serieus genomen. De gezelligheidsstrategie wekte al snel de angst op dat de academies overstroomd zouden worden door zwermen giechelende meisjes.

Tot slot is de relatie met de mannelijke studentenwereld het meest problematisch te noemen. In de studentenbladen verschenen geregeld spotprenten en commentaren over uiterlijk en gedrag van vrouwelijke studenten. In het verleden is al gewezen op de organisatie van seksualiteit binnen de studentenwereld: vrouwen uit de goeie milieus werden als onbereikbaar beschouwd en uit de lage sociale milieus als 'beschikbaar'. Maar vrouwelijke studenten pasten niet binnen deze definities van vrouwen. Decennia lang wisselden de beelden van vrouwelijke studenten tussen 'katten' - deze term had een duidelijk seksuele bijbetekenis, zo blijkt uit spotprenten met ondertitels als 'krolse katers bij de kattenclub' - en 'manwijven'. In 1947 vatte een Tilburgs corpslid, onder de titel 'Adam's rib tot ware proporties' de problemen ten aanzien van studentes nogmaals samen: "Het meisje, dat van den man een vrijheid heeft overgenomen, welke voor alle tijden mannelijk zijn en moeten blijven: de te grote activiteit op erotisch gebied. [...] De vrouw nam van den man datgene over wat zij het meest in hem vreesde, dus tevens ook het

meest in hem beminde: de lange broek."¹⁷

Pas sinds de jaren zestig, toen alle traditionele studentenverenigingen leegliepen en de vrouwelijke studentenverenigingen min of meer fuseerden met de corpora, kwam een betere verstandhouding tot stand. De studentenverenigingen hadden toen echter hun centrale rol in het studentenleven verloren.

Lizzy Jongma studeerde Cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen

1. *DVSV-Almanak* (1924); N. Gillissen, A. Lisberg, *Vrouwen in een mannenbolwerk. Over ervaringen van vrouwelijke studenten in de jaren vijftig en zeventig aan de TH-Delft*. Amsterdam, 1987, 38.
2. N. Stokvis-Cohen Stuart, '1900-1960', in: *Kronieken van de V.V.S.L. Opgetekend tussen de jaren 1900 en 1960*. Leiden, 1960, 5.
3. M. Bosch, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen in het hoger onderwijs in Nederland 1878-1948*. Amsterdam, 1994; M. van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland*. Amsterdam, 1990.
4. J.W. Scott, 'American Women Historians, 1884-1984', in: *Gender and the politics of history*. New York, 1988, 178.
5. *Amsterdamsche Almanak* 1890; A.C.J. de Vrankrijker, *Vier eeuwen Nederlandsch Studentenleven*. Voorburg, 1939, 317.
6. P.J. Blok was een fervent tegenstander van de 'vrouwenstudie'.
7. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw*. Leiden, 1992, 478.
8. De Vrankrijker, *Vier eeuwen*, 317.
9. A. Huizinga, 'Tets over den eersten tijd van de Groninger Vrouwelijke StudentenClub', in: *Lustrumalmanak Magna Pete 1898-1928*. [s.l.], 1929, 55.
10. Officieel had Amsterdam de primeur: reeds in 1892 was aldaar D.D.D. opgericht. Een club voor vrouwelijke studenten waar lezingen gehouden werden, onder het genot van thee en koekjes, bij Jeltje de Bosch Kemper thuis. Maar na onenigheid over de functie van de vereniging, een studiedispuut of een gezelligheidsvereniging, werd deze in 1901 ontbonden.
11. T. Bakker-van Bosse, 'Strijd tegen vooroordelen', in: *Kronieken van de V.V.S.L.*, 13.
12. Bosch, *Het geslacht*, 203-206.
13. Het Leids clublokaal werd in *Eigen Haard* vijf maal gezellig genoemd en voorts beschreven als gemoedelijk, vrolijk, rustig en "heel niets als vergaderlokaal". 'Bezoek aan de Leidsche meisjesstudentenclub', in: *Eigen Haard*, 38, nr.20 (18-5-1912), 318-320.
14. Gillissen, *Vrouwen*, 42.
15. T. Drucker-Helfrich, 'v.v.s.l. wordt V.V.S.L.', in: *Kronieken van de V.V.S.L.*, 16.
16. L. Blumenthal e.a., *55 jaar Amsterdamsche Vrouwelijke Studentenvereniging*. Haarlem, 1957, 12.
17. Tyl, 'Adam's rib tot ware proporties', in: *Viking. Speciaal nummer uitgegeven ter gelegenheid van het 2e lustrum der meisjesclub A.T.O.O.M.*, jrg. 2 (31-5-1947), 200.

Sekse en oorlog in het filmmuseum

Dineke Stam

Het is een goede gewoonte van de redactie van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* om iedere nieuwe uitgave te omkleden met een feestelijke presentatie. Feestelijk betekent hier niet alleen de gebruikelijke borrel, maar meestal ook een uitgelezen inhoudelijk programma. Ter gelegenheid van het verschijnen van het vijftiende jaarboek *Sekse en Oorlog* had het *Jaarboek* de samenwerking gezocht met het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. Op 28 oktober 1995 werd in het filmmuseum het *Jaarboek* gepresenteerd, voorafgegaan door een symposium. Hieronder volgt een verslag van deze boeiende en leerzame dag.

In het ochtend-symposium op 28 oktober 1995, georganiseerd door Madelon de Keizer van 'het instituut', presenteerden vier vrouwen lopend onderzoek, waarop vier anderen commentaar leverden. Enige spreeksters waren onaangenaam verrast toen bleek dat alle deelnemers aan het symposium de papers van te voren reeds opgestuurd hadden gekregen, zonder dat de schrijfsters daarvan op de hoogte waren gesteld. Nadat was overeengekomen de hier gepresenteerde papers als enige referentie te gebruiken, zette iedereen zich over dit organisatorische geharrewar heen, om te gaan luisteren naar verhalen van vrouwen. Zoals van 'tante' Kwee Kwek Beng, die zichtbaar werd maar zich ook schuilhield in het verhaal dat Tineke Jansen over haar vertelde. Het levensverhaal van Kwee Kwek Beng maakte zichtbaar dat de periodisering van de oorlog volgens Westers patroon (1940-1945 of 1939-1945) te beperkt is. De geschiedenis van deze Chinese vrouw in Indonesië werd al vanaf 1937 (toen Japan China binnenviel) tot 1949 gekleurd door oorlog. Maar 'tante' hield zich tevens schuil; zij kwam zelf niet aan het woord in wat haar eigen geschiedenis heette te zijn, zoals Pamela Pattynama in haar commentaar opmerkte.

Over Nederlandse vrouwen die tijdens de bezetting omgingen met Duitse militairen handelde de paper van Monique Diederichs. Na zelf binnen de Werkgroep voor Kinderen van Duitse Militairen actief te zijn geweest, raakte zij geïnteresseerd in de volstrekt uiteenlopende meningen van de werkgroepsleden over hun eigen moeder, variërend van 'gewoon verliefd' tot 'landverraadster'. Diederichs besloot door de bestaande rigide beeldvorming heen te kijken en te gaan zoeken naar de motieven die

vrouwen zelf noemen voor hun relatie met een vijandelijk soldaat. Dit fascinerende onderwerp leverde veel stof tot discussie en vragen. Hoe slaagden vrouwen die relaties hadden met Duitse soldaten erin de maatschappelijke indeling tussen goed en fout te doorbreken en te negeren? Het stigma 'moffenhoer' bestond uit de dubbele laag van verraad en onzedelijkheid. Elsbeth Locher Scholte pleitte er in haar reactie op deze paper voor het begrip 'stigmatisering' te vervangen door 'seksualiteit', waardoor de bredere vraag aan bod kan komen, hoe vrouwelijke seksualiteit wordt ingezet in oorlogspolitiek. De derde spreekster was Denise de Costa. Zij introduceerde Etty Hillesum en Anne Frank met behulp van het Franse differentiedenken als 'juifemmes'. Hun passie voor het schrijven bracht ze in verband met de positie van de 'ander'. Frank en Hillesum schreven als een reactie op discriminatie. Het schrijven was een manier om zich letterlijk 'in te schrijven' in

een cultuur die hen als jodin en als vrouw buitensloot. In mijn commentaar op De Costa's paper merkte ik op dat de term 'fascisme' niet als synoniem voor 'nazisme' gebruikt kan worden. Racisme, met name antisemitisme, was het centrale kenmerk van de nazi-politiek. Het Italiaans fascisme bood een uitermate vruchtbare voedingsbodem voor iedere vorm van vreemdelingenhaat en was gebaseerd op opvattingen over ongelijkwaardigheid tussen mensen, maar het onderscheid tussen jood en niet-jood was geen essentieel kenmerk van dit fascisme.

Onderzoek naar de verschillende geschiedenissen van vrouwen en mannen is verhelderend en blijft broodnodig, ook als het een tijdperk betreft waarin andere verschillen dan het sekseverschil (zoals joods of niet-joods) van primair belang waren en zelfs leven of dood betekenden. Met deze stelling begon ook de laatste *historica* die over haar onderzoek in wording verslag deed: Esther Captain. Verbondenheid tussen vrouwen, zo stelde zij, is een sleutel tot hun overlevingskracht. Dit gold zowel voor de kampen in Europa als in Azië, maar in Europa was de overlevingskans veel kleiner. In de Europese concentratie- en vernietigingskampen was de sterfte onder mannen lager dan onder vrouwen. In Nederlands-Indië was het precies omgekeerd. Het betrof hier geen vernietigingskampen, maar interneringskampen. Ester Captain kon mij niet helemaal overtuigen. Zo stelde zij niet aan de orde of mannen en vrouwen in de kampen in Nederlands-Indië dezelfde behandeling kregen, bijvoorbeeld wat betreft dwangarbeid. Zulke essentiële vragen moeten worden gesteld, voor men kan concluderen dat vrouwen elkaar 'beter hielpen' dan mannen. Jolande Withuis signaleerde in *Opzij* van december 1995 dat vrouwen elkaar in de kampen het leven net zo goed zuur maakten. De conclusie dat de ene sekse zich beter kon aanpassen dan de andere, moet niet te snel worden getrokken. Berteke Waaldijk drong er in haar commentaar op Captains paper op aan, na te denken over de rol van vergelijkingen in het historisch onderzoek. De werkwijze die een vergeten categorie in een 'het was voor hen erger of minstens even erg' verhaal propt, is veelal weinig vruchtbaar.

Heeft het *Jaarboek* zelf een brede opvatting van 'oorlog', in dit symposium was de Tweede Wereldoorlog toch de focus. Daarentegen was er op dit symposium wel ruimschoots aandacht voor de oorlog buiten Europa, terwijl het *Jaarboek* daarin niet voorziet, zoals ook Henriëtte Lakmaker opmerkte in haar recensie van *Sekse en Oorlog* in *Trouw* van 17 november 1995.

Na het uitgebreide ochtendprogramma was de dag nog maar net begonnen. De middag begon met een lezing van Madelon de Keizer over 'buitenlands onderzoek met betrekking tot vrouw en oorlog'. In vogelvlucht behandelde zij enkele recente titels uit een viertal landen. Ik vond het jammer dat ze niet wat uitgebreider bij één thema stilstond. Zo was het slechts even aangestipte 'Historikerinnendebat', dat geculmineerd is in de controverse tussen Claudia Koonz en Gisela Bock, wel nadere reflectie waard geweest. Voor de zaal vol geïnformeerde *historicae* (er was zegge en schrijve één man aanwezig op deze dag) bleef deze lezing te oppervlakkig.

Alvorens het eerste exemplaar van het nieuwe *Jaarboek* aan Madelon de Keizer aan te bieden, bereidde Mieke Aerts ons op de haar eigen humoristische wijze op de inhoud voor. Alle slagvaardigheid van de redactie was strategisch ingezet om te achterhalen welke betekenissen van vrouwelijkheid en mannelijkheid schuilgaan achter alle slag-, stoot- of steekwoorden die in verband met oorlog opduiken. Strijdbare vrouwen worden òf de hemel in geprezen, òf de grond in gestampt, maar in ieder geval spelen normatieve opvattingen over 'sekse' een rol in de beschrijvingen van hun optreden. De voornaamste invalshoek van dit *Jaarboek* vormde de invloed van oorlog op de seksenverhoudingen.

Na de presentatie van het *Jaarboek* kreeg Els Kloek kort het woord. Zij deelde ons vreugdevol mee dat het *Jaarboek* voortaan de publikatie van de Inventarisatie 'vrouwengeschiedenis in het vaktijdschrift' zou overnemen van het Utrechts Tijdschriftenproject Vrouwengeschiedenis.

De middag werd besloten met een zeer interessante stomme film: *Coeurs Belges* van Aimée Navarra uit 1923. Annette Förster leidde deze Belgische film in. De film verwerkt de Eerste Wereldoorlog vanuit het perspectief van vrouwen. Van de maakster was in de filmarchieven en encyclopedia zo goed als niets te vinden. Het is bekend dat er vrij veel vrouwen actief waren in de jaren tien en twintig met het maken van stomme films, maar via de geijkte ingangen is het uitermate moeilijk iets over hen te weten te komen.

Een idee voor een vervolg op dit thema lijkt mij de vraag naar de invloed van de seksenverhoudingen op oorlog. Is het niet zo dat al de Trojaanse oorlog begon om de schone Helena, om de misvatting dat zij door een huwelijk het bezit zou kunnen worden van een ander? Ligt niet in het veranderen van de machtsverhoudingen tussen de seksen, in het bevechten van de 'dictator in eigen huis' als ik Virginia Woolf mag parafraseren, één sleutel voor het voorkomen van oorlog? De koningin van het schaakspel heeft onlangs een eigentijds antwoord op dit probleem gegeven. Voor een nadere toelichting verwijs ik u naar de kindermatinee in de bioscoop. Lang leve de koningin van het schaakspel!

Dineke Stam is historica en werkt bij de Anne Frank Stichting

(met dank aan Francisca de Haan)

Een museum voor de dames

Vilan van de Loo

Lizet Duyvendak

HET HAAGS DAMESLEESMUSEUM: 1894-1994.

Den Haag: Vereniging Het Damesleesmuseum, 1994.
249 blz., f45,00. ISBN 90 9007158 X.

Anno 1996 is het woord nog nauwelijks van zijn hilarische connotaties ontdaan: wie zichzelf als dame ziet, kan bijna rekenen op spot. Een vereniging die zich tooit met de naam 'damesleesmuseum', lijkt te vragen om vervelende grapjes. Die zouden evenwel onterecht zijn: het Haagse Damesleesmuseum is een eerbiedwaardige organisatie waarvan onlangs de geschiedenis te boek is gesteld.

Het Haags Damesleesmuseum is iets anders dan de naam doet vermoeden; geen opbergkamer voor fossiele vrouwspersonen, maar een mooie en interessante bibliotheek met overwegend vrouwelijke leden. Mannen mogen tegenwoordig ook lid zijn, maar maken daar in zeer beperkte mate gebruik van. De bibliotheek is besloten; wie lid wil worden, moet door een ander lid worden voorgedragen en mag daarna pas (mits door de ballotage komend) voor f 75,- per jaar boeken lenen. Zo blijven de leden toch uit de groep komen waarvoor het Leesmuseum indertijd is opgericht: dames uit de 'hogere' kringen.

Bij de oprichting van het Damesleesmuseum in 1884 werd bewust gekozen voor het woord 'dame' in de titel: het was, zo vond men, immers veel toepasselijker dan 'vrouwen'. Dames waren verfijnde en beschaafde vrouwen. Een aantal van hen was gelukkig in een leven vol mondaine pretjes, maar sommigen verlangden naar ontwikkeling en cultuur. Het was buitengewoon ongelukkig dat de bestaande leesgezelschappen geen toegang boden aan vrouwen, anders dan als echtgenote van of dochter van. Openbare bibliotheken waren er toen nog niet. De oplossing was even eenvoudig als gewaagd: er zou een eigen bibliotheek voor dames moeten komen, waar men in alle rust boeken en tijdschriften kon raadplegen en lenen.

*Het Ex Libris
van het Damesleesmuseum
werd in 1934 door
Hein von Essen ontworpen.*

In goed negentiende-eeuws Nederlands heette dat een leesmuseum, een plaats waar de Muzen gediend konden worden. In navolging van het Amsterdamse Vrouwenleesmuseum (1877), besloot een twaalftal dames in 1884 tot oprichting van een leesmuseum, dat tot doel had:

"aan de leden gelegenheid te geven in een daarvoor bestemd lokaal dagelijks de pas uitgekomen tijdschriften, waaronder ook interessante werken over kunst, brochures en boeken, ter lezing te vinden.

Om hierin te voorzien zullen de meest bekende maand- en weekchriften, ook over muziek, toneel en schilderkunst worden aangeschaft, en zoover de geldmiddelen het toelaten, eveneens nieuw uitgekomen romans en brochures. Al deze werken zullen, na eenigen tijd op de leestafel gelegen te hebben, door de leden mede naar huis kunnen genomen worden voor een daartoe te bepalen tijd."

De oprichting bleek in een behoefte te voorzien: binnen het jaar hadden zich al meer dan honderd dames aangemeld. Het ledental steeg, het boeken- en tijdschriftenbestand breidde zich uit. In tegenstelling tot haar Amsterdamse zuster die in 1966 een zachte dood stierf, wist het Haagse Damesleesmuseum de tijd te trotseren. Momenteel heeft het Leesmuseum bijna vijfhonderd leden.

Ter ere van het eeuwfeest verscheen van Lizet Duyvendak *Het Haags Damesleesmuseum: 1894-1994*. Het is chic uitgegeven met glossy papier, mooie illustraties en een fraaie drukletter, en de inhoud is evenzeer aantrekkelijk. De auteur beschrijft uitgebreid het ontstaan, de ontwikkeling en de werking van het Leesmuseum. Daarnaast portretteert ze een aantal belangrijke leden uit heden en verleden, zoals Anna en Claudine Bienfiet (de oprichtsters, samen met tien andere dames), Cecile Goekoop-de Jong van Beek en Donk en de huidige voorzitter van het Leesmuseum Simone de Ferrante-de Visser. Onmiskenbaar is de dame-factor, die uit alles blijkt: de grote hoeveelheid dubbele namen, de beschaafde elegantie die uit de huidige vestiging aan het Nassauplein straalt, het belang dat gehecht wordt aan goede literatuur (liefst in de oorspronkelijke taal) en de normen en waarden die gehanteerd worden bij de selectie van boeken en tijdschriften. Deze geschiedenis van het Haagse Damesleesmuseum verhaalt zo tegelijkertijd over aspecten van het Haagse dame-zijn. De damescultuur lijkt, ondanks aanpassingen aan de tijd (tegenwoordig mag een dame ook betaalde arbeid verrichten), bewaard te zijn gebleven in het museum.

Het bestek van een jubileumboek laat niet toe dat zeer uitvoerig op interessante zaken als dame-zijn wordt ingegaan; wat de sociale achtergronden van (bestuurs)leden betreft zullen we moeten wachten tot Duyvendaks dissertatie over het Leesmuseum uitkomt. Tot dat moment mag dit fascinerende boek aan niemands aandacht ontsnappen.

Vilan van de Loo is neerlandica en redactrice van Historica. Momenteel doet zij onderzoek naar Tesselschade-Arbeid Adelt.

**Dr. Annemieke Klijn
TUSSEN CARITAS EN PSYCHIA-
TRIE. LOTGEVALLEN VAN
ZWAKZINNIGEN IN LIMBURG
1879-1952**

*Uitgeverij Verloren, Hilversum 1995.
270 blz. f47,50. ISBN 90 6550 506 7.*

**Katholieke zorg voor zwak-
zinnigen/krankzinnigen**

Waar in *Tussen caritas en psychiatrie. Lotgevallen van zwakzinnigen in Limburg 1879-1952* het leven van de patiënten zelf beschreven wordt, is het boek duizend keer boeiender dan het overzicht van classificatiesystemen (is iemand idioot of debiel?) of de geschiedenis van de uitbreiding der gestichten. Toch is het ene nodig om het andere te begrijpen, en deze wisselwerking maakt dat de lezer/es door de taaie gedeeltes heen wil ploegen om de mensen zelf te ontmoeten. Toch ontstaat zo het verlangen naar een sectie 'levensgeschiedenissen', maar zo zit het boek niet in elkaar.

In opdracht van de Stichting Wetenschappelijk Instituut en Historisch Centrum ten behoeve van de zorg van geestelijk gehandicapten (SWIHC) onderzocht Annemieke Klijn de zwakzinnigenzorg in enkele katholieke gestichten in Zuid-Limburg. Het resultaat liegt er niet om: bijna driehonderd bladzijden kleinbedrukt vol wetenswaardigheden, een lange bibliografie en een eindeloze notenreeks. Voor de liefhebster: feest. Een schat aan informatie over een lege plek in de geschiedenis. Immers, in dit boek wordt de ontwikkeling beschreven van krankzinnigenverpleging omwille van de liefde gods (en met behulp van menselijke financiering) tot specifieke zwakzinnigeninrichting. Cruciaal in deze historie zijn natuurlijk de criteria waarmee de diagnose voor opname wordt gesteld. Deze blijkt niet alleen in de loop der tijd aan verandering onderhevig, maar ook seksespecifiek te zijn. Zo werden ongehuwde vrouwen die een kind kregen eerder 'opgeborgen' dan mannen die hetzelfde kind verwekten. Een vage diagnose als 'zwakke zenuwen' was voor vrouwen eveneens een reden voor opname. Zowel mannen als vrouwen werden ook wel in een gesticht opgenomen bij wijze van zorg, als familie en omgeving tekort schoot.

Het onderzoek van Klijn richtte zich vooral op twee instellingen: St. Anna en St. Joseph te Heel. Ze stelt terecht daarmee geen geschiedenis geschreven te hebben van 'de' zwakzinnigenzorg maar alleen een gedeelte daarvan. Familiezorg blijft bijvoorbeeld buiten beschouwing. Desalniettemin wordt in het boek een wereld op zichzelf ont-

huld die vaak boeiend is en soms schokkend, maar altijd de moeite van het kennen waard.

Vilan van de Loo

**Georges Duby (redactie)
5000 JAAR LIEFDE EN SEKSU-
ALITEIT IN HET WESTEN
Ambo bv, Baarn, 1995. 222 blz.
f 39,90. ISBN 90 263 1146 X**

**Vijfduizend jaar
op het nachtkastje**

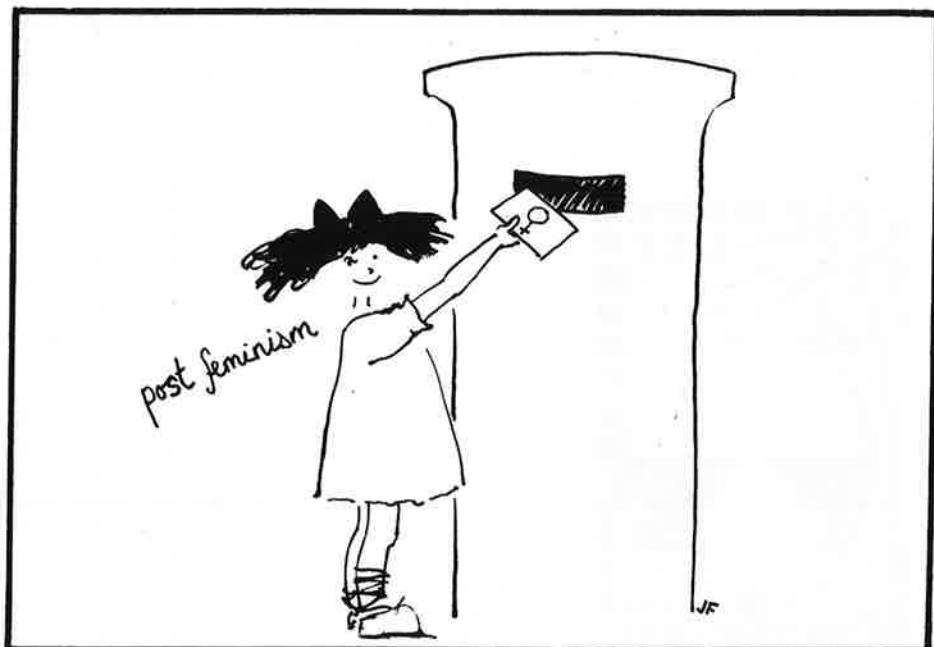
Er zijn boeken die je met een zucht van tevredenheid op de juiste plaats in je boekenkast zet, maar er zijn ook boeken die je nauwelijks een plaats kunt geven. *5000 jaar liefde en seksualiteit in het Westen*, verschenen onder redactie van Georges Duby, is zo'n boek. Het bestaat uit drieëntwintig korte opstellen, verdeeld over drie afdelingen: 'Liefde in vrijheid - de spelregel', 'Het paar - een man, een vrouw' en als derde 'Genot en lijden - de kwalen van de hartstocht'. En dat moet dan, volgens de titel, vijfduizend jaar omvatten. Dat is gewoon vragen om een afstraffende bespreking waarin al het ontbrekende wordt opgesomd. Interessanter is echter de vraag hoe dit boek te gebruiken is. Wat hebben we er aan?

Volgens de inleiding van Georges Duby is het pas sinds kort dat het gebied van liefde en seksualiteit door historici bestudeerd wordt. Het onderzoek is volgens hem moeilijk, omdat de bronnen, de 'getuigenissen', schaars

en ambigu zijn. "Want wat de mensen op het gebied van hun gevoelens en hun handelingen laten zien, wat ze er als dekmantel van tonen om het overige en misschien het essentiële juist van te verbergen, is altijd dat van het waardesysteem, de moraal, de welvoegelijkheid eisen dat het wordt getoond." Nu valt daar nogal wat op af te dingen - denk alleen maar aan boertige poëzie of aan pornografische lectuur - maar in de gecanoniseerde literatuur is dat over het algemeen het geval. Dat verklaart evenwel nog niet waarom de bijdragen zo ongelijk van kwaliteit en soort zijn. Waar het essay over moederschap en geboortenbeperking van Françoise Thébaud uitgebreid is voorzien van noten en een keurige bibliografie heeft, is daarentegen 'Eén bed per twee personen' van Daniel Roche haast een anekdote door een speelse schrijfwijze en de summere noten. Zeer uiteenlopend dus, net als de inhoud. Al zijn de artikelen verdeeld over de drie secties, de onderwerpen lijken tamelijk willekeurig gekozen. Homoseksualiteit in het oude Griekenland staat hier naast anticonceptie, overspel naast Adam en Eva, zeventiende-eeuwse impotentieprocessen naast het ontstaan van het christelijk huwelijk en masturbatie naast syfilis.

Deze diversiteit maakt dit boek vooral tot een blader- en leesboek, dat af en toe vervelend is en af en toe aardig. Ondanks de wetenschappelijke elementen, komt het boek niet veel verder dan een boek voor op het nachtkastje. Leuk, maar het had best ietsje meer mogen zijn.

Vilan van de Loo

Boeken in 't kort

**Ruth Kluger
VERDER LEVEN
EEN JEUGD**

De Bezige Bij, Amsterdam, 1995. f 48,50

Kluger was nog een kind toen Hitler Oostenrijk annexeerde, en als kind ondervond zij de onderdrukking van de joden in Wenen. Haar vader vluchtte naar Frankrijk, vanwaar hij naar Auschwitz werd gedeporteerd. Samen met haar moeder werd Ruth Kluger in september 1942 naar Theresienstadt weggevoerd. In het voorjaar van 1944 werden zij op transport gesteld naar Auschwitz-Birkenau. 'Waar kan ik zijn, die ik ben?', is het thema in deze biografie dat schuilgaat achter de pijn om haar vermoorde vader en broer, achter de beschrijving van een gespannen verhouding tussen moeder en dochter, achter de discussies met haar Duitse vriend, een typische Duitse, naoorlogse intellectueel, en achter het portret van de steden Wenen en New York.

**Marijke Mossink
DE LEVENSBRENGSTERS.
OVER VROUWEN, VREDE,
FEMINISME EN POLITIEK
IN NEDERLAND 1914-1940.**

Stichting Beheer IISG, Amsterdam, 1995. f 34,50

Tussen de twee wereldoorlogen waren twee vrouwenvredebewegingen actief: de Internationale Vrouwenbond voor Vrede en Vrijheid, waarin onder meer Aletta Jacobs een belangrijke rol speelde, en de Algemeene Nederlandsche Vrouwen Vrededebond. De rode draad in dit boek is de vraag hoe in de jaren twintig de gedachte ontstond dat het toch eigenlijk niet kon: twee vrouwenvredeorganisaties die naast elkaar bestonden, en waarom het dan toch zo moeilijk was tot een fusie van die twee organisaties te komen. Centraal staat de betekenis die in beide organisaties aan de begrippen 'vrouwen', 'vrede' en 'organisatie' werd toegekend.

**José Eijt
RELIGIEUZE VROUWEN:
BRUID, MOEDER, ZUSTER
GESCHIEDENIS VAN
TWEË NEDERLANDSE
ZUSTERCONGREGATIES,
1820-1940**

Verloren, 1995. f 59,00

In dit proefschrift wordt de geschiedenis van twee congregaties van liefdeszusters - de zusters van de 'Choorstraat' ('s-Hertogenbosch 1820) en de zusters "onder de Bogen' (Maastricht 1837) - van binnen-uit beschreven. Eijt laat zien wat het voor de vrouwen zelf betekende om liefdeszuster te zijn en hoe zij elk op eigen wijze, omgingen met de tegenstellingen tussen ideaalbeeld en praktijk van het religieuze leven. Deze studie richt de aandacht op de betekenis van religie voor vrouwen en de vorming van hun genderidentiteit enerzijds en de seksespecifieke uitwerking van religieus-maatschappelijke ontwikkelingen anderzijds.

**Monique Stavenuiter, Karin
Bijsterveld en Saskia Jansen
(red.)**

**LANGE LEVENS, STILLE
GETUIGEN
OUDERE VROUWEN IN
HET VERLEDEN
TIPJE VAN DE SLUIER,
DEEL 9**

*Walburgers, Zutphen, 1995.
f 34,50*

In vroegere kunstuitingen waren oudere vrouwen vaak voorwerp van spot of respect. Waar komen de beelden van oudere vrouwen vandaan? Werd er in het verleden anders tegen oudere vrouwen aangekeken dan tegen oudere mannen. Tegen welke

maatschappelijke achtergronden ontstond of veranderde een bepaald beeld? En hoe verhiel den beelden van oudere vrouwen zich tot het beeld dat zij van zichzelf hadden? Deze vragen vormen de rode draad van dit boek. Egodocumenten onthullen hoe vrouwen hun ouderdom zelf hebben ervaren. Een Tipje van de sluier wordt opgelicht door een verslag van het leven van enkele vrouwen in Het Huis in de Amsterdamse Bijlmermeer.

**Mineke Bosch e.a.
SEKSE EN OORLOG**

Stichting Beheer IISG, Amsterdam, 1995. f 34,50

In het vijftiende jaarboek voor vrouwengeschiedenis wordt de thematiek van sekse en oorlog breed opgevat. Tussen het veren en verfoeien van soldateske vrouwen; feitelijke constateringen over het optreden van vrouwen met de normatieve uitgangspunten over wat vrouwelijk of mannelijk zou zijn; de relatie tussen sekse, oorlog en burgerschap in Frankrijk; de invloed van oorlog op het buitenshuis werken van vrouwen; de beeldvorming over koningin Wilhelmina na de Tweede Wereldoorlog. In 'Debat' over de betekenis van sekse in nazi-Duitsland en in 'Podium' wordt de kwestie van het vrouwelijk slachtofferschap besproken. In 'Bron' enkele brieven van Marie Anne Tellègen over haar persoonlijk leven tijdens WO II en dit Jaarboek sluit af met een nieuwe rubriek Bibliografie, een inventarisatie van bijdragen op het gebied van vrouwengeschiedenis in het vaktijdschrift in 1994.

**Linda K. Kerber e.a.
U.S. HISTORY AS
WOMEN'S HISTORY.
NEW FEMINIST ESSAYS.**

University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1995. f 34,50

State formation, power and knowledge are the themes that permeate this book. The essays explore how gender serves to legitimize particular constructions of power and knowledge and to melt these into accepted practice and state policy. They show how the field of women's history has moved from the dis-

covery of woman to an evaluation of social processes and institutions. Contributors are, among others: Linda Gordon, Nancy F. Cott, Estelle B. Freedman, Amy Swerdlow, Barbara Sicherman and Ruth Rosen.

**Paula E. Hyman
GENDER AND THE
ASSIMILATION IN
MODERN JEWISH
HISTORY
THE ROLES AND
REPRESENTATION OF
WOMEN.**

University of Washington Press, Washington, 1995. f 35,00

Surveying Jewish accommodations to new conditions in Europe and the United States in the years between 1850 and 1950, Hyman retrieves the experience of women as reflected in their writings - memoirs, newspaper and journal articles, texts of speeches - and finds that Jewish women's patterns of assimilation differed from men's and that an examination of those differences exposes the tensions inherent in the project of Jewish assimilation. Patterns of assimilation varied also according to geographical locale and social class. Differences between East and West influenced gender norms, which in turn shaped Jewish women's responses to the changing conditions of the modern world. The book concludes with an exploration of the sexual politics of Jewish identity.

**Rosalind Miles
'IK' ELISABETH. HET
DRAMATISCHE LEVEN
VAN EEN LEGENDARISCHE
VROUW**

Bruna, Utrecht, 1995. f 29,90

Historische roman over een belangrijke periode in het leven van Elisabeth I van Engeland. Jarenlang is zij heimelijk verliefd op haar jeugdvriend. Als hun relatie openbaar wordt, doet dit veel stof opwaaien. Maar op het moment dat zij willen gaan trouwen dreigt een oorlog en moet Elisabeth zich wijden aan staatszaken.

Zonneke Matthée

Agenda

Vrouw en Arbeid 1898-1998 Onderzoek, tentoonstellingen en evenementen

Zevenennegentig jaar geleden vond een zeer bijzondere manifestatie plaats: de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid. Door arbeid van vrouwen in de schijnwerpers te zetten trok de tentoonstelling wekenlang de aandacht van het publiek en de pers. Duizenden bezoekers gingen naar Den Haag om de tentoonstelling te bezichtigen. De tentoonstelling was zo baanbrekend, dat de Stichting Vrouw en Arbeid 1898-1998 over drie jaar een eeuwfeest wil geven.

Vrouw en Arbeid
1898 - 1998

De Stichting wil de tentoonstelling uit 1898 herdenken met een daadkrachtige en overweldigende manifestatie, die niet alleen terugblijkt maar ook vooruit kijkt. Zij wil grote evenementen, tentoonstellingen, televisie-documentaires, congressen, demonstraties, theaterproducties, en follies en 'fools' langs een route tot stand brengen. Hiermee wil de Stichting Vrouw en Arbeid 1898-1998 mannen en vrouwen verleiden zich bezig te houden met 'vrouw en arbeid'.

Om u een idee te geven volgt hier een kleine greep uit de projecten die we uit willen voeren: een prachtsérie van drie boeken over de historische ontwikkeling van vrouwenarbeid en trends voor de toekomst; een tentoonstelling van het Amsterdams Historisch Museum over de rol van techniek in het huishouden; en een cabaretvoorstelling met als werktitel 'De Boze Mannenbrigade', waarbij dertien mannelijke cabaretiers op elke mogelijke wijze willen voorkomen dat vrouwen hogerop komen. Naast deze meer inhoudelijke projecten zullen ook publieksmanifestaties worden georganiseerd.

Het doel van de Stichting Vrouw en Arbeid 1898-1998 is om mensen in 1998 van verschillende kanten te confronteren met het hoofdthema van het evenement: het zichtbaar maken van arbeid van vrouwen in de privé en de openbare sfeer. De stichting wil dit doen door activiteiten op dit terrein te stimuleren en bekend te maken. Hierbij denkt zij aan de samenwerking met lokale comités waaraan vrou-

wen en mannen met verschillende achtergronden deelnemen.

De stichting heeft een pakket van projecten samengesteld dat als basis dient voor te ondernemen activiteiten. Projecten kunnen op drie manieren betrokken worden bij het evenement Vrouw en Arbeid 1898-1998. Ten eerste wordt een aantal projecten door de stichting zelf georganiseerd en gefinancierd. Ten tweede kan de stichting een stimuleringsubsidie verstrekken. Ten slotte ondersteunt de stichting projecten door initiatieven op het gebied van Vrouw en Arbeid te inventariseren en hiervoor de publiciteit te bevorderen. Net als in 1898 wil het bestuur streven naar een zo breed mogelijke opzet.

Het initiatief voor dit eeuwfeest is genomen door het Amsterdams Historisch Museum, het Belle van Zuylen Instituut van de Universiteit van Amsterdam en het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV). Inmiddels hebben zij het initiatief overgedragen aan de onafhankelijke Stichting Vrouw en Arbeid 1898-1998. De gemeente Amsterdam, de Provincie Noord Holland, de Universiteit van Amsterdam, Mama Cash, het W.J.O. de Vriesfonds en het Ministerie voor Sociale Zaken (DCE) hebben de voorbereidingen in 1995 mogelijk gemaakt. Op 14 december 1995 heeft de Stichting Vrouw en Arbeid 1898-1998 de plannen voor het evenement naar buiten gebracht.

Voor informatie kunt u zich wenden tot: Stichting Vrouw en Arbeid 1898-1998 Postbus 1628 1000 BP Amsterdam
Mondelinge informatie wordt verstrekt voor het projectbureau van de stichting: Stichting Brekend Vaatwerk telefoon: 020 - 624 77 43 fax nummer: 020 - 638 46 08

Call for papers

Conferentie Maatschappijgeschiedenis 1997 DE GROTE LIJN

Voorstellen voor papers (niet langer dan een kantje A4) kunnen worden ingediend tot uiterlijk 1 mei 1996 bij: Lex Heerma van Voss, IISG, Cruisweg 31, 1019 AT Amsterdam. Nadere informatie: tel. 020-6685866.

Social History Society of the UK Conference 1997 TIME AND THE CONSTRUCTION OF THE PAST

The conference will be held on 3-5 January 1997 in Lancaster, England.

Offers of papers are invited from historians and others. All inquiries and offers of papers to Mrs Linda Persson, secretary, Social History Society, Dept of History, Lancaster University, Lancaster LA 1 4YG, UK. Tel 01524 592605. Those interested in offering papers should get in touch by the end of May 1996.

Expositie

Jongens en meisjes Het leven in het Amsterdams Burgerweeshuis

Amsterdams Historisch Museum, Kalverstraat 92, Amsterdam.
Datum: 7 maart t/m 18 augustus 1996. Tijdens de opening van de tentoonstelling wordt de nieuwe historische roman van Thea Beckman *'Ik zorg wel voor mezelf'* gepresenteerd.

Personalia

Op 25 januari j.l. verdedigde **Berteke Waaldijk** bij de Erasmus Universiteit Rotterdam haar proefschrift **'Het Amerika der Vrouw'**. *Sekse en geschiedenis van maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten.*

Per 1 december 1995 is **drs Joke Blom** de nieuwe directeur van het IIAV.

Aan de Katholieke Universiteit Nijmegen is het **dr I.B.M.Frye Stipendium** uitgereikt aan historica **drs D.Sturkenboom**. Haar onderzoek betreft de conceptualisering van vrouwelijke emotionaliteit door de achttiende-eeuwse Spectators in Nederland.

I. van Nistelrooy heeft de **Fokkelien van Dijk-Hemmesprijs** gekregen voor haar afstudeerscriptie *Marta en Maria revisited, zorg als ethisch perspectief*. In de scriptie wordt aandacht gevraagd voor 'het herwaarderen van zorg en verantwoordelijkheid in de morele ontwikkeling'. De Katholieke Universiteit Brabant kent de prijs jaarlijks toe aan een scriptie die een originele bijdrage levert aan de vrouwenemancipatie. De prijs is vernoemd naar de feministische theologe Fokkelien van Dijk-Hemmes (1943-1944), die in Nederland als een van de pioniers van vrouwenstudies geldt.

Aan HISTORICA

**Reactie op de stelling:
Is het geheugen onbetrouwbaar?**

Daar moet ik met een volmondig 'ja' op antwoorden. Dat inzicht komt niet alleen naar voren bij Wim Kayzer en Elisabeth Loftus, maar ook in Thompsons' *Voice of the Past* of in de studie van Leydesdorff over het Joodse proletariaat in Amsterdam. Trouwens dat het geheugen te wensen overlaat, weten we allemaal wel uit eigen ervaring.

Betekent dat nu ook dat oral history verbanen dient te worden uit de geschiedwetenschap? Nee, dat vind ik niet. Mijn argumenten daarvoor:

- Het is een farce te veronderstellen dat geschiedenis 'de' objectieve, feitelijke waarheid naar voren kan brengen. Er bestaat geen waarheid, er bestaan vele waarheden.
- Het is een farce te veronderstellen dat er 'objectieve' bronnen zijn. Het reconstrueren en interpreteren is net zo eigen aan schriftelijke als aan mondelinge bronnen. Elke letter die ik op papier zet en elk woord dat ik te berde breng is gekleurd door mijn eigen visie (die natuurlijk weer mede wordt bepaald door de context waarin ik leef).
- Er is geen duidelijke scheidslijn tussen schriftelijke en mondelinge bronnen. Ze beïnvloeden elkaar. Hoeveel schriftelijke bronnen zijn niet het 'produkt' van mondelinge bronnen en vice versa?
- Schriftelijke bronnen zijn nog gemakkelijker te manipuleren dan mondelinge. Het kost nogal veel moeite om mensen iets te laten herinneren wat niet is gebeurd. Maar het is heel eenvoudig om aan schriftelijk materiaal iets toe te voegen wat niet is gebeurd. Een simpel voorbeeld. Toen ik studietoelagen was en de notulen moest maken van allerlei vergaderingen, zei mijn baas dat ik niet moest rapporteren wat er gezegd was, maar wat er gezegd had moeten worden. Daarvoor wordt je ook niet op je vingers getikt, want de mensen die de vergaderingen bijwoonden, wilden óók liever op papier zien wat ze eigenlijk hadden willen of moeten zeggen, dan wat ze werkelijk hadden gezegd.
- Ik vind dat de discussie over oral history moet verschuiven van de vraag 'is het geheugen betrouwbaar' naar de vraag 'welke gegevens levert het geheugen ons op'. De resultaten van het werk van (geheugen)psychologen kunnen daarbij zeer nuttig zijn. Ze kunnen zowel richting geven als ons behoeden voor allerlei valkuilen.

Vefie Poels

IFRWH

Berteke Waaldijk is vanaf heden Francisca de Haan opgevolgd als contactpersoon voor Nederland van de International Federation for Research in Womens History (IFRWH). Zij zal de nieuwsbrief en andere informatie doorgeven en verspreiden aan de groepen vrouwengeschiedenis van de universiteiten. Ook op het IIAV zal deze informatie aanwezig zijn.

Zij is bereikbaar bij de vakgroep Vrouwenstudies Letteren van de Universiteit Utrecht, Kromme Nieuwegracht 29, 3512 HD Utrecht. Tel. 030-2536151.

Personalia

Ursula Willemse is uit het Bestuur getreden in verband met het aanvaarden van een fulltime baan.

**Kandidaat voor secretaris
Bestuur VVG**

Ellen de Dreu (1967)

Ik ben in 1993 cum laude afgestudeerd aan de Universiteit Utrecht (specialisatie vrouwenstudies en geschiedenis van de internationale betrekkingen). Vanaf januari 1996 geef ik les bij de vakgroep geschiedenis in Utrecht en doceer onder meer Nederlandse moderne geschiedenis en Nederlandse buitenlandse politiek.

In het jaar daarvoor werkte ik bij de vakgroep vrouwenstudies. In opdracht van het Erasmus Bureau van de vakgroep heb ik twee rapporten geschreven over vrouwenstudies in Europa. Deze rapporten zullen in 1996 worden uitgegeven door de Europese Commissie.

In mijn vrije tijd werk ik aan een historische studie naar de vrouwen en de vrouwbeelden in Amerikaanse 'Civil Defense' (=burgerbeveiliging) organisaties in de periode van de vroege Koude Oorlog 1946-1963). Het bedenken en schrijven van het onderzoeksvoorstel is mogelijk gemaakt door een opzetsubsidie van de NWO Werkgemeenschap Vrouwenstudies en Emancipatie Onderzoek -in samenwerking met medewerkers van de vakgroep vrouwenstudies -en door een beurs van het Catharina van Tussenbroek Fonds voor een studiereis naar de Verenigde Staten.

De bestuursfunctie bij de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis sluit zeer goed aan bij deze activiteiten en ik ben dan ook zeer gemotiveerd om toe te treden tot het bestuur.

Ingezonden brief

Nederlandse vertegenwoordiging en vrouwen- en gendergeschiedenis in Montréal, Canada, augustus/september 1995. Deel 2

Prachtig dat onze internationale federatie, de IFRWH, zich heeft ingezet voor anderhalve dag vrouwen- en gendergeschiedenis op het vijfjaarlijkse congres van historici wereldwijd. Prima werk van Francisca de Haan voor deze federatie en haar inzet voor het 'major theme' van een hele dag daar nog bovenop. Toen Marieke Hilhorst en ik het 'International Women's History/Herstory Network' op het internationale congres van Amsterdam (1986) aan het opzetten waren, droomden we natuurlijk van zo'n uitgebreide organisatie als nu via de IFRWH verwezenlijkt wordt. Zeker was de reis naar Montréal niet alleen voor Francisca maar ook voor mij extra interessant door de ontdekking van een internationale werkgroep 'Gender and Education/History'. Jawel, ik was er ook en Monique Stavenuiter en Madelon de Keizer, toch zeker geen onbekenden voor de VVG.

Er waren namelijk nog vele sessies meer met bijdragen vanuit vrouwen- en gendergeschiedenis dan uit het verslag in de vorige Historica blijkt. Vele daarvan waren opgenomen tussen papers van niet hierin gespecialiseerde historici en historici, doch zeker niet minder interessant, noch minder 'vrouwengeschiedenis' en dus evenzeer het vermelden waard. Juist nu op dit congres meer dan ooit niet-gespecialiseerden, inclusief Nederlanders!, ons 'major theme' als toeschouwer hadden gevolgd, waren er vele aanknopingspunten om met hen over de genderdimensie in het historisch onderzoek van gedachten te wisselen.

Wie de IFRWH-nieuwsbrief leest, heeft de uitgebreide lijst van bijdragen in andere sessies kunnen vinden. 'Onze' Monique Stavenuiter presenteerde een paper met de titel 'Daughters, Mothers, and Grandmothers: Pedagogical Phases within the Life Course in Dutch Modern Society (ca 1800-1914)'. De nieuwsbrief kondigde ook de sessie over 'Rural/farm women's history' aan. Deze werd door Joan Jensen en mij bij de IFRWH voor het deeltijde 'women and displacements' aangemeld, doch uit ruimtegebrek opgenomen in het direct voorafgaande congres van de Canadese historici, dat dit keer het internationale voorprogramma vormde. Door de opzet als een 'round table' rondom basisbegrippen, -noties en -concepten die voor dit veld specifiek zijn, werd het een bruisend en enthousiasmerend geheel. Bovendien hadden we de rest van de week nog om elkaar beter te leren kennen en gezamenlijk voor de 'displaced' farm/rural women en de rural/urban dimensie in vrouwengeschiedenis-onderzoek de aandacht te vragen. De IFRWH heeft uiteindelijk op haar businessmeeting vastgesteld dat deze dimensie inderdaad meer belicht dient te worden. Het zal in ons verslag van het Rural Women's History Network worden vastgelegd.* Het zij hierbij opgetekend,

Margreet van der Burg

* Voor informatie over het verslag van de sessie en business-meeting van het 'Rural Women's History Network', mijn adres is bekend bij de VVG en redactie.